

Η εικόνα των Ελλήνων στο ελληνικό (κώδικας *H*)
και αραγονέζικο (*Arag.*) Χρονικόν του Μορέως¹

The image of the Greeks in the greek (codex *H*) and aragonese (*Arag.*)
Chronicle of Morea

Ioannis Kioridis
<kioridis@otenet.gr>
Democritus University of Thrace
Department of History and Ethnology
Komotini 691 00 (Greece)

Maria Sourba
<mariasourba@gmail.com>
Democritus University of Thrace
Department of History and Ethnology
Komotini 691 00 (Greece)

Dimosthenis Stratigopoulos
<dstratig@he.duth.gr>
Democritus University of Thrace
Department of History and Ethnology
Komotini 691 00 (Greece)

Fecha de recepción: 24/08/2021

Fecha de aceptación: 17/09/2021

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στη μελέτη εξετάζεται η εικόνα των Ελλήνων σε δύο από τους κώδικες του *Χρονικού του Μορέως*, τον *H* και τον *Arag.*, κειμένων του 14^{ου} αι., με το απωλεσθέν πρωτότυπο να τοποθετείται και αυτό στις αρχές του ίδιου αιώνα. Η εικόνα των Ελλήνων (που αποκαλούνται συνήθως *Ρωμαίοι* και *griegos* αντίστοιχα στα δύο κείμενα) σχετίζεται άμεσα με την ταυτότητα των συντακτών τους και τις στοχεύσεις συγγραφής. Ο συντάκτης του *H* ταυτίζεται με τους Φράγκους, δυσφημεί τους Έλληνες της Πόλης, ενώ είναι πιο θετικός απέναντι στους ντόπιους Έλληνες του Μορέως. Δεν διστάζει να διαστρέψει και την ιστορική πραγματικότητα, προκειμένου να πετύχει τους στόχους του που είναι η εξύμνηση των Βιλλεαρδουίνων και η νοσταλγική αναπόληση μίας εποχής που είχε χαθεί οριστικά. Από την άλλη πλευρά, στο αραγονέζικο κείμενο η στάση του συντάκτη απέναντι στους Έλληνες και τους Φράγκους είναι γενικά ουδέτερη. Είναι και αυτός θετικός απέναντι στους ντόπιους Έλληνες του Μορέως. Ο συντάκτης σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται με τους Φράγκους, γεγονός που τον καθιστά πιο αντικειμενικό. Ενδιαφέρεται κυρίως για τα του στέμματος της Αραγονίας, ενώ η στάση

¹ This research is co-financed by Greece and the European Union (European Social Fund- ESF) through the Operational Programme «Human Resources Development, Education and Lifelong Learning 2014-2020» in the context of the project “The Greek and the Aragonese *Chronicle of Morea*: a comparative approach” (MIS code: 5072589).

Η παρούσα έρευνα συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο-ΕΚΤ) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση 2014-2020» στο πλαίσιο του σχεδίου “Το ελληνικό και το αραγονέζικο *Χρονικό του Μορέως*: συγκριτική προσέγγιση” (κωδικός ΟΠΣ 5072589).

του επηρεάζεται από το γεγονός ότι το έργο του ολοκληρώνεται λίγο μετά τα περιγραφόμενα γεγονότα, κατά παραγγελία ενός επιφανούς πρώην διοικητή του Μορέως.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: *Χρονικόν του Μορέως* — Έλληνες — συγκριτική μελέτη — κείμενο Κοπεγχάγης — κείμενο Αραγονίας

ABSTRACT: The study examines the image of the Greeks in two of the codices of the *Chronicle of Morea*, the *H* and the *Arag.*, texts of the 14th century, with the lost prototype tracing back to the start of the same century. The image of the Greeks (which are usually called *Ρωμαῖοι* and *griegos* respectively in the two texts), is directly linked with the identity of the authors and the targeting of the texts' composition. The author of *H* aligns with the Franks, he disparages the Greeks of Constantinople, while exhibiting a more positive attitude about the local Greeks of Morea. He does not hesitate to distort historical reality itself in order to achieve his goals, which are praising the Villehardouins and the nostalgic reminiscing of an era that had been lost for good. On the other hand, on the Aragonese text, the author's stance on the Greeks and the Franks is generally neutral. He, same as before, is positive regarding the local Greeks of Morea. The author never aligns himself with the Franks, which makes him more objective. He is mainly interested in the subjects that relate to the Kingdom of Aragon, while his stance is influenced by the fact that his work is completed not long after the described events, commissioned by a prominent ex-administrator of Morea.

KEYWORDS: *Chronicle of Morea* — Greeks — comparative study — Text of Copenhagen — Aragonese text

Εισαγωγή

Το *Χρονικόν του Μορέως* αφηγείται, κατά τρόπο χρονογραφικό, τα γεγονότα τα σχετικά με την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους μετά τη Δ΄ Σταυροφορία και την ίδρυση και εξέλιξη του Πριγκιπάτου της Αχαΐας στην περιοχή. Το πρωτότυπο *Χρονικόν του Μορέως*, πιθανότατα κάποιο ελληνικό ή γαλλικό χειρόγραφο των αρχών του 14^{ου} αιώνα, απωλέσθηκε.² Η παράδοσή του, όμως, διασώθηκε περισσότερο ή λιγότερο πιστά σε τέσσερις γλωσσικές παραλλαγές (ελληνική, γαλλική, αραγονέζικη και ιταλική).³

Στην παρούσα συμβολή μάς ενδιαφέρουν κυρίως δύο παραλλαγές του *Χρονικού*, η ελληνική, όπως παρουσιάζεται στον κώδικα της Κοπεγχάγης (στο εξής *H*), και η αραγονέζικη (στο εξής *Arag.*).

Η ελληνική παραλλαγή του *Χρονικού* είναι η μόνη έμμετρη και παραδίδεται σε πέντε χειρόγραφα (τρία κύρια και δύο απόγραφα). Κύρια χειρόγραφα είναι αυτά της

² Το ζήτημα του πρωτοτύπου κειμένου του *Χρονικού του Μορέως* ήρθε στο προσκήνιο το 1845 από τον Buchon και έκτοτε διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις. Βλ. ενδεικτικά Egea (1996: XLII), Jeffreys (1975: 304), Pomer (2016: 139), Shawcross (2009: 33-34). Για τη λογοτεχνική παραγωγή στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο από τον 13^ο ως τον 15^ο αι., συμπεριλαμβανομένου του *Χρονικού του Μορέως*, βλ. τη συμβολή της Gill Page, υπό τον τίτλο «Literature in Frankish Greece», στο ένατο κεφάλαιο, σελ. 288-325, του συλλογικού τόμου που εξέδωσαν οι Tsougarakis & Lock (2015).

³ Πληροφορίες για όλα τα χειρόγραφα του *Χρονικού* παρέχουν οι Egea (1996: XXXV-XXXVI), Pomer (2016: 137-139).

Κοπεγγάγης (H), του Τορίνο (T) και των Παρισίων (P). Απόγραφα είναι τα χειρόγραφα P2 και P3, της Βέρνης και των Παρισίων αντίστοιχα, προερχόμενα αμφότερα από το χειρόγραφο P.⁴

Από τα τρία κύρια χειρόγραφα μόνο ο κώδικας της Βασιλικής Βιβλιοθήκης της Κοπεγγάγης (*Codex Hauniensis 57 = H*), πιθανότατα του δευτέρου μισού του 14^{ου} αιώνα, μας προσφέρει την πληρέστερη (9235 ιαμβικοί δεκαπεντασύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι στίχοι), λογιότερη και αρχαιότερη -γλωσσικά- μορφή του κειμένου.⁵

Σύμφωνα με τον Schmitt (1904: xxviii), ο συντάκτης του H παραμένει άγνωστος μέχρι σήμερα, καθώς ο ίδιος δεν παρέχει καμία πληροφορία στο κείμενο για το πρόσωπό του. Πιθανότατα, όπως υποστηρίζει ο Egea (1996: XLIV), πρόκειται για κάποιον γλωσσικά εξελληνισμένο λόγιο Φράγκο της Πελοποννήσου ή κάποιον γασμούλο (= Μωραΐτη με έναν από τους δύο γονείς φραγκικής καταγωγής), ο οποίος διήγε ενεργό βίο στα πράγματα του Πριγκιπάτου.⁶

Ο σκοπός του συντάκτη, κατά τον Schmitt (1904: xli), δεν είναι τόσο να παράσχει ακριβείς ιστορικές λεπτομέρειες όσο να διατηρήσει ζωντανό στη μνήμη των εξελληνισμένων απογόνων των Φράγκων κατακτητών το πνεύμα που εμπύχωσε τους προγόνους τους. Η ταυτότητα και ο σκοπός του συντάκτη έχουν κομβική σημασία για την έρευνά μας και θα αναλυθούν στη συνέχεια. Για την ώρα, ας μείνουμε στην εύγλωττη αναφορά των στ. H 1349-1355:

*Κι ἂν ἔχῃς ὄρεξιν νὰ ἀκούῃς πρᾶξεις καλῶν στρατιώτων,
νὰ μάθῃς καὶ παιδεύεσαι, ἃ λάχῃ νὰ προκόψῃς.
Εἰ μὲν ἐξεύρῃς γράμματα, πιάσε ν' ἀναγινώσκῃς·
εἴ τε εἶσαι πάλι ἀγράμματος, κάθου σιμά μου, ἀφκράζου·
κ' ἐλπίζω, ἂν εἶσαι φρόνιμος, ὅτι νὰ διαφορήσῃς,
ἐπεὶ πολλοὶ ἀπὸ ἀφήγησες ἐκείνων τῶν παλαίων,
ὅπου ἤλθασιν μετὰ ἐκείνων, ἐπρόκομαν μεγάλως.⁷*

Όσον αφορά στο περιεχόμενο της αφήγησης στον H, τα γεγονότα ξεκινούν από το έτος 1095, όπως αποδεικνύεται από τον κώδικα P, ο οποίος καλύπτει ένα κενό 104 στίχων στην αρχή του H. Ο κώδικας H ολοκληρώνεται απότομα με τα γεγονότα του 1292 (στ. H

⁴ Ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τα ελληνικά χειρόγραφα μάς δίνουν οι Egea (1996: XXXV), Pomer (2016: 137).

⁵ Για τη χρονολόγηση του κώδικα βλ. Shawcross (2009: 35). Για τη μορφή του κειμένου βλ. Egea (1996: XXXV). Το *Χρονικόν του Μορέως*, κατά τον κώδικα H, εξεδόθη κριτικά για πρώτη φορά το 1845 από τον Buchon. Το 1904 ο Schmitt πραγματοποίησε παράλληλη κριτική έκδοση αμφοτέρων των κωδίκων H και P (*Paris. gr. 2898*). Σύμφωνα με τον Schmitt (1904: xxvii), η μορφή του κειμένου, όπως αυτή παραδίδεται από τον H, αν και δεν είναι η αρχική, φαίνεται να αντιπροσωπεύει ένα αρκετά ακριβές αντίγραφο του πρωτοτύπου. Οι παραπομπές μας στους στίχους του κειμένου γίνονται στη βάση της έκδοσης του Egea (1996), ο οποίος, επιπλέον, μεταφράζει τον H στα ισπανικά. Ακόμη μία μετάφραση του H στα ισπανικά παρέχει η ενδιαφέρουσα διδακτορική διατριβή της Núñez Esteban (2015). Το κείμενό μας ακολουθεί το μονοτονικό. Οι αναφορές σε αποσπάσματα του H γίνονται στο πολυτονικό.

⁶ Ο Αδαμαντίου (1901: 510-521) αναφέρει λεπτομερώς τα χαρακτηριστικά εκείνα του κειμένου H που «φωτογραφίζουν» την ταυτότητα του συντάκτη του.

⁷ Για τους στ. H 1349-1355 βλ. Egea (1996: 68).

9235).⁸ Το έργο χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος (στ. *H* 1-1338), το οποίο αποτελεί το προοίμιο, περιγράφονται εν συντομία τα γεγονότα από την Α΄ Σταυροφορία μέχρι την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς το 1261. Στο δεύτερο και κύριο μέρος (*H* 1340 κ.εξ.), περιγράφεται η εκστρατεία και η κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους, η ίδρυση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας από τον Γουλιέλμο Σαμπλίττη και η διακυβέρνησή του κατά τα ευρωπαϊκά φεουδαρχικά πρότυπα από διάφορους πρίγκιπες και βαΐλους. Κέντρο της αφήγησης αποτελεί η περίοδος της ηγεμονίας του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου (1245-1278). Μετά τον θάνατο του τελευταίου αρχίζει η περίοδος παρακμής του Πριγκιπάτου με τους βαΐλους του βασιλιά της Νεαπόλεως και τους δύο αλληπάλληλους συζύγους της Ισαβέλλας Βιλλεαρδουίνης, τον Φλωρέντιο Ανδεγαυικό (1289-1297) και τον Φίλιππο της Σαβοΐας (1301-1307) (Egea, 1996: XXXIX, Καλονάρος, 1940: ι΄-ια΄).

Ο συντάκτης του *H* φαίνεται πως έχει αντλήσει το υλικό του από ένα ευρύ πεδίο πηγών, γραπτών και μη. Προφανώς, αφού διηγείται γεγονότα όχι πολύ παλαιότερα από την εποχή του, τα οποία δεν έχουν ακόμη σβηστεί από τη μνήμη των συγχρόνων του, θα έχει βασιστεί σε μεγάλο βαθμό σε προφορικές μαρτυρίες, καθώς και στην προσωπική του εμπειρία. Ωστόσο, ο ίδιος, πέραν αυτών, έχει χρησιμοποιήσει και ένα καλό αρχαιολογικό υλικό, πολλά επίσημα έγγραφα, αλλά και διάφορες ιστορικές αφηγήσεις.⁹

Ο δεύτερος κώδικας που μας ενδιαφέρει είναι η αραγονέζικη παραλλαγή, το *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea*, όπως επιγράφεται. Παραδίδεται σε ένα μόνο χειρόγραφο (MS 10131 = *Arag.*), το οποίο βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ισπανίας στη Μαδρίτη. Όπως μας πληροφορεί το ίδιο το χειρόγραφο, το 1377 ο Juan Fernández de Heredia, μεγάλος διοικητής του τάγματος των Οσπιταλίων του Αγίου Ιωάννη του Ιεροσολυμίτη,¹⁰ ανέθεσε τη συγγραφή του *Χρονικού του Μορέως* σε έναν αραγονέζο γραφέα, τον Bernard de Jaqua (ή Jaca). Το κείμενο ολοκληρώθηκε στις 24 Οκτωβρίου του 1393. Εκδόθηκε το 1885 στη Γενεύη από τον Alfred Morel-Fatio μαζί με μετάφραση στα γαλλικά. Το αραγονέζικο *Χρονικόν* καλύπτει την ιστορική περίοδο από το 1197 έως το 1377. Ξεκινά, δηλαδή, με τη Δ΄ Σταυροφορία, και συγκεκριμένα με τη συνθήκη που συνήφθη μεταξύ των βασιλέων της Φραγκίας και της Αγγλίας, και τελειώνει πολύ αργότερα, το 1377, με τον θάνατο του Daniele del Carretto.¹¹

Ο συντάκτης του αραγονέζικου κειμένου έχει αντλήσει πληροφορίες από πολλαπλές πηγές. Το πρώτο μέρος (§1-463) ακολουθεί λίγο πολύ το κείμενο της γαλλικής διασκευής (έως §648) και της ελληνικής (*H*) έως το έτος 1292 (Berg, 1985: 71, Jacoby, 1968: 163).

⁸ Από την πλευρά της η Shawcross (2009: 36), λαμβάνοντας υπόψη το αρχικό κενό στα χειρόγραφα *H* και *T*, σημειώνει πως σ' αυτά η ιστορική αφήγηση ξεκινά από το 1196, ενώ στα χειρόγραφα *P*, *P2*, *P3* από την Α΄ Σταυροφορία.

⁹ Για τις πηγές του συντάκτη του *H* βλ. Αδαμαντίου (1901: 519), Shawcross (2009: 54-81). Πρόκειται, σύμφωνα με την Sansaridou Hendrickx (2012: 111), για ένα πραγματικό «ορυχείο» πληροφοριών.

¹⁰ Ο Χουάν Φερνάντεθ ντε Ερέδια (1310 - 1396) ήταν Ισπανός συγγραφέας, πολιτικός, αρχιερέας, μεγάλος μάγιστρος του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών. Είχε χρηματίσει και βάλιος του Πριγκιπάτου της Αχαΐας από το 1377 έως το 1379.

¹¹ Οι παραπομπές μας στις παραγράφους του *Arag.* γίνονται στη βάση της έκδοσης του Morel Fatio (1885). Λεπτομέρειες για τον *Arag.* παρέχουν οι Egea (1996: XXXV-XXXVI), Pomer (2016: 139), Shawcross (2009: 38-39).

Τη στενή σχέση μεταξύ των τριών παραλλαγών μαρτυρούν τα κοινά λάθη τους καθώς και η ύπαρξη γαλλικών και, πολύ περισσότερο, ελληνικών ονομάτων στο αραγονέζικο κείμενο (Αδαμαντίου, 1901: 616-625, Jacoby, 1968: 164, Pomer, 2016: 141-146). Μεταξύ των πηγών που χρησιμοποίησε ο συντάκτης του *Arag.*, υπάρχουν πολλές που είναι μωραϊτικής και δυτικής προέλευσης (Jacoby, 1968: 165-180), ενίοτε πρωτότυπες, έτσι ώστε σήμερα να έχουμε μπροστά μας ένα έργο σχετικά καινούριο και με κάποια αυτονομία (Beck, 1999: 259).

Σε σύγκριση με τον κώδικα H, ο *Arag.* είναι πιο συμπυκνωμένος, καθώς παραλείπει πολλές λεπτομέρειες του H (Jacoby, 1968: 164, Pomer, 2016: 140). Ουσιαστικά, ο H 122-9235 αντιστοιχεί στον *Arag.* 3-463. Μετά τον *Arag.* 464 δεν υπάρχει καμία επαφή μεταξύ των δύο κειμένων. Βέβαια, ενδιάμεσα λείπουν αρκετές αντιστοιχίες. Ο *Arag.* παρουσιάζει τα επεισόδια με διαφορετική σειρά, διορθώνει σφάλματα και εισάγει ολόκληρα αποσπάσματα παρέχοντας νέες πληροφορίες (Jacoby, 1968: 164-165).

Ο σκοπός της συγγραφής του *Arag.* γίνεται φανερός, όταν κάποιος αναγνώσει με προσοχή όλο το κείμενο. Αξίζει, όμως, να κρατήσουμε κατά νου πως ο αναθέσας τη συγγραφή του *Χρονικού* κατείχε σημαίνουσα θέση στο Τάγμα που το 1377 ανέλαβε τη διοίκηση του Μορέως (Egea, 1996: XXXVI), θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε στη συνέχεια.

Η μελέτη μας επιδιώκει να δώσει απάντηση στα εξής ερωτήματα: Πώς βλέπουν τους Έλληνες τα δύο κείμενα; Πώς τούς παρουσιάζουν οι δύο συντάκτες αλλά και οι Φράγκοι και οι λοιποί Δυτικοί; Η εικόνα αυτή συνάδει με την ιστορική πραγματικότητα ή σχετίζεται με τις στοχεύσεις των δύο συντακτών; Η αναφορά μας στον τίτλο της μελέτης μας στους Έλληνες είναι βέβαια συμβατική. Συνήθως στον H και στον *Arag.* αποκαλούνται αντίστοιχα είτε Ρωμαίοι είτε griegos, δηλαδή «Γραικοί» (Pomer, 2016).

Σημαντικό έναυσμα για τη συγγραφή του παρόντος υπήρξε η πρόσφατη συμβολή του Pomer, ο οποίος ασχολήθηκε με τις ελληνικές και γαλλικές πηγές του αραγονέζικου *Χρονικού*, προβαίνοντας σε μία ενδιαφέρουσα συγκριτική προσέγγιση των κειμένων που μελετά (Pomer, 2016). Από την πλευρά μας, θα κινηθούμε συγκριτικά, στηριζόμενοι κυρίως στα ίδια τα κείμενα αλλά και στη σχετική βιβλιογραφία. Ελπίζουμε η εργασία μας να δώσει την αφορμή για διεύρυνση της επιστημονικής συγκριτολογικής έρευνας μεταξύ των χειρογράφων που διασώζουν το *Χρονικόν του Μορέως*.

Κύριο μέρος

Η εικόνα των Ελλήνων στα δύο κείμενα σχετίζεται ευθέως με τη στάση που υιοθετούν απέναντί τους οι δύο χρονικογράφοι και την οπτική γωνία μέσα από την οποία βλέπουν και ερμηνεύουν τις συμπεριφορές και τις πράξεις τους.

Η μελέτη των δύο κειμένων, αλλά και της σχετικής βιβλιογραφίας, δείχνει πως η στάση αυτή διαφέρει αισθητά στους δύο κώδικες. Έτσι, ο συντάκτης του H είναι εχθρικός απέναντι στους Έλληνες, ιδίως απέναντι στους μη ντόπιους, σε όσους, δηλαδή, δεν συμβιώνουν ή δεν γειτνιάζουν με τους Φράγκους του Μορέως. Σπανίως επαινεί κάποιους από τους ηγέτες τους. Επιδεικνύει σαφές αντιορθόδοξο πνεύμα και θεωρεί πως οι

Έλληνες είναι σχισματικοί που θα πρέπει να ενωθούν με τους Δυτικούς, αποδεχόμενοι τα πρωτεία αυτών. Φτάνει ακόμη και σε πύρινους λιβέλους εναντίον τους. Πιστεύει, μάλιστα, πως η συμπεριφορά τους είναι αυτή που δικαιολογεί τη Σταυροφορία και την κατάκτηση που επακολούθησε. Την ίδια στιγμή, υιοθετεί διαφορετική στάση απέναντι στους ντόπιους Έλληνες. Τους βλέπει με κατανόηση και κάποτε τους επαινεί ή τους υμνεί.

Ας δούμε ενδεικτικά τι αναφέρει η σχετική βιβλιογραφία. Για ανθελληνικό και αντιορθόδοξο πνεύμα του *H* κάνουν λόγο οι Μαστροδημήτρης (2001: 123), (1996: 67), Πολίτης (2003: 33-34). Κατά τον Πολίτη, στόχος ήταν να αναδειχθεί ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος σε πρότυπο ιπποτικής αρετής. Σε φιλοφραγικά αισθήματα και ελάχιστη συμπάθεια του συντάκτη προς τους Έλληνες στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ο Καραγιαννόπουλος (1987: 376). Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Rodd (1907: 300, 309) ο οποίος παρατηρεί πως ο συντάκτης του *H*, ελληνόφωνος Φράγκος ή γασμούλος, διαπνέεται από έντονα Δυτικά και Καθολικά αισθήματα. Ο Egea (1996: XXIV, XLII, XLIV) σημειώνει πως ο χρονικογράφος του *H* δέχεται τη φραγκική οπτική και κατηγορεί τους Βυζαντινούς ορθοδόξους, ενώ την ίδια στιγμή είναι πιο προσεκτικός, ακόμη και αλληλέγγυος, απέναντι στους Μωραίτες, ορθοδόξους και μη, οι οποίοι αντιμετωπίζονται με τακτ, σεβασμό, ακόμη και με υμνητική διάθεση. Μόνο οι απεσταλμένοι του αυτοκράτορα του Μυστρά αξίζουν την καταδίκη του. Για σαφή αντιγραικισμό του *H* κάνει λόγο και η Shawcross (2009: 193-202), στάση που μαρτυρείται και σε κάποια ιστοριογραφικά κείμενα της Δύσης, ήδη από τον 10^ο αι. Οι Έλληνες ως συλλογικό υποκείμενο και ως ατομικότητες συνδέονται στον *H* με μία σειρά αρνητικών χαρακτηρισμών και χαρακτηριστικών. Τέλος, η Pienva (1991: 182) σημειώνει πως οι Έλληνες παρουσιάζονται ως αλαζόνες και σχισματικοί. Είναι προφανές πως ένας «*Έλληνας τοῦ Μορέως*» δεν μπορεί να ήταν ο συγγραφέας αυτών των λέξεων.

Χρήσιμη είναι μία σύντομη σύγκριση μεταξύ των δύο ελληνικών κωδίκων *H* και *P* που, αν και εκφεύγει των ορίων που έχουμε θέσει στη μελέτη μας, οδηγεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με τις προθέσεις του συντάκτη του *H*. Η παράλληλη έκδοση των δύο κειμένων από τον Schmitt το 1904 μας επιτρέπει να τα συγκρίνουμε και να διακρίνουμε τις σχετικές αποκλίσεις μεταξύ τους. Φαίνεται πως ο συντάκτης του *P* συνειδητά εξοβελίζει από το κείμενό του ή περιορίζει τα χωρία που θίγουν τους Έλληνες, τον χαρακτήρα και τη θρησκεία τους. Προσπαθεί να κερδίσει τα θετικά αισθήματα των Ελλήνων αναγνωστών του, οι οποίοι προφανώς και θα ενοχλήθηκαν από τις συχνά άδικες επιθέσεις του *H*. Για τον σκοπό αυτό δεν διστάζει να μετριάσει, να τροποποιήσει ή και να παραλείψει ακόμη και ολόκληρα χωρία που υπάρχουν στον *H* και περιγράφουν μία καθαρά ανθελληνική και αντιορθόδοξη στάση. Εκφράζει, έτσι, σε έναν βαθμό, τα αισθήματα των Ελλήνων του Μορέως.

Η σχετική βιβλιογραφία είναι άκρως κατατοπιστική. Έτσι, ο Schmitt, που όπως είπαμε συγκρίνει τους δύο κώδικες (1904: xxviii-xxix), παραθέτει παραδείγματα που φωτίζουν τη στάση των συντακτών των δύο κειμένων. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές των στ. *H* 636 και *P* 636. Στην πρώτη περίπτωση ο συγγραφέας κάνει λόγο για «*τὴν ἀπιστίαν ὅπου ἔποικαν ἀρτίως εἰς τὸν λαόν μας*» οι Ρωμαῖοι, με έμφαση στο «μας»,

δηλαδή στο α' πληθυντικό πρόσωπο, δείγμα της ταύτισής του με τους Φράγκους. Ενώ η αναφορά στην P δίνεται σε γ' πληθυντικό πρόσωπο («την ἀπιστίαν ὁποῖοικαν ἄρτι εἰς τὸν λαόν τους»), υποδηλώνοντας τη σαφή πρόθεση του δημιουργού για μη ταύτιση με τους Φράγκους. Ο Μαστροδημήτρης (2001: 124) σημειώνει την προσπάθεια του συγγραφέα του P να μετριάσει το ανθελληνικό πνεύμα του H, παραλείποντας ακόμη και στίχους. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται ο Καλονάρος (1940: ζ'-η'), ο οποίος περιγράφει τον Παρισινό κώδικα και επισημαίνει πως μετριάζει ή εξαλείφει τις υπερβολικά πικρές μομφές του H για τους Έλληνες. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται και ο Beck (1999: 251). Επίσης, ο Schmitt (1904: xxx) συγκρίνει τον κώδικα T με τον H, παρατηρώντας πως η τάση στον πρώτο είναι η δυσφήμιση των Φράγκων και γι' αυτό υπάρχουν παραλείψεις και μεταβολές στο κείμενο του H, συχνότερα από ό,τι συμβαίνει με τον P. Παραθέτει δε σχετικά παραδείγματα. Τους κώδικες H και P συγκρίνει και η Shawcross (2009: 187), η οποία εντοπίζει και αρκετά σχετικά σημεία μέσα από τα δύο κείμενα. Ο κώδικας H εμφανίζει έντονη υπερηφάνεια για τα επιτεύγματα των ιπποτών του Πριγκιπάτου στη μάχη της Πρινίτσας μαζί με έντονο μίσος και περιφρόνηση για τους Βυζαντινούς, ενώ ο P εξετάζει επιφανειακά κάποια θέματα που υπερτονίζονται στον H. Επιπλέον, στον ίδιο κώδικα ένας αριθμός δυσάρεστων αποσπασμάτων εξαλείφεται ή επαναδιατυπώνεται. Την ίδια στιγμή στο αραγονέζικο χειρόγραφο περιλαμβάνεται όλο το επεισόδιο, έστω μερικώς, με αναφορά μόνο στα πιο εμφανή του σημεία (Arag. 351-357). Τέλος, και ο Rodd (1907: 300) παρατηρεί πως στον κώδικα P, ο οποίος είναι γραμμένος από ελληνικό πεπαιδευμένο χέρι, μετριάζεται κάπως η εχθρική στάση του H προς τους Έλληνες και την Εκκλησία. Ο συντάκτης του P γράφει για Έλληνες αναγνώστες. Δίνει βέβαια την εντύπωση πως λυπάται για τον εκφυλισμό τους, αλλά σε καμία περίπτωση δεν τους καταδικάζει.

Από την άλλη, στον αραγονέζικο κώδικα, αν και η κριτική δεν ασχολήθηκε με το θέμα, είναι προφανές πως ο συντάκτης υιοθετεί μία πολύ πιο μετρημένη και ισορροπημένη στάση απέναντι στους Έλληνες, ντόπιους και μη. Η στάση του είναι μάλλον ουδέτερη, φαίνεται, μάλιστα, να ενδιαφέρεται περισσότερο όχι για τους Φράγκους, αλλά για το Στέμμα της Αραγονίας και τους Αλμογάβαρους. Το γεγονός ότι η εποχή σύνταξης του Arag. είναι αρκετά μακρινή από την εποχή ακμής των Φράγκων ηγεμόνων του Μορέως, αλλά και το γεγονός ότι ο αναθέσας τη συγγραφή του μετέβη μετά το πέρας του έργου ως διοικητής στον Μορέα, είναι δύο σημαντικοί παράγοντες που έπαιξαν τον ρόλο τους στη στάση απέναντι στους Έλληνες που παρατηρείται στον κώδικα.

Η αναφορά στα ίδια τα κείμενα με τη συνδρομή και της σχετικής βιβλιογραφίας φωτίζει το παραπάνω θέμα. Ας δούμε, πρώτα, παράλληλα και συγκριτικά τα δύο κείμενα.¹²

Η επαφή μεταξύ των δύο κωδίκων ξεκινά από το σημείο της τελικής απόφασης των Σταυροφόρων για την πορεία της εκστρατείας τους. Ο H κάνει εκτενή αναφορά στο παρασκήνιο που οδήγησε, τελικά, τη Σταυροφορία στην κατάληψη της Πόλης,

¹² Χρήσιμη είναι η αντιστοιχία περιεχομένου των δύο κωδίκων από τον Egea (1996: LXV-LXXXIII), ο οποίος συμπεριλαμβάνει στη σύγκριση και τον γαλλικό κώδικα.

επιρρίπτοντας την ευθύνη για την απροκάλυπτη παρέμβαση στα εσωτερικά του Βυζαντίου στους ίδιους τους Βυζαντινούς. Η απόφαση επευλογείται από τον Πάπα, ο οποίος δίνει άφεση αμαρτιών στους Σταυροφόρους σαν να είχαν πεθάνει στον τάφο του Χριστού (στ. *H* 459-526). Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει οι στ. *H* 507-509, στους οποίους τονίζεται ξεκάθαρα πως είναι καλύτερη η Ένωση των Χριστιανών, Φράγκων και Ρωμαίων. Την ίδια στιγμή, στον *Arag.* 32-33 απουσιάζουν οι πολλές λεπτομέρειες επί του θέματος και, φυσικά, οι θρησκευτικές αναφορές περί Ενώσεως των Εκκλησιών και όλα τα σχετικά.

Η συνέχεια των κειμένων είναι πολύ ενδιαφέροντα. Ακολουθεί ένα εκτεταμένο απόσπασμα στον *H* 587-730 και το αντίστοιχο πολύ σύντομο στον *Arag.* 38, 40, 41. Ο κώδικας *H* υιοθετεί αρνητική στάση απέναντι στους Ρωμαίους και τους περιβάλλει με ιδιαίτερα αρνητικούς χαρακτηρισμούς και, μάλιστα, πολλάκις. Έτσι, στους στ. *H* 593-594 γίνεται αναφορά στη δολιότητα και τις απιστίες τους. Η αναφορά στην απιστία, δηλαδή στην αναξιοπιστία τους, επαναλαμβάνεται στους στ. *H* 636, 681. Αφορμή για όλα τα παραπάνω δίνει η στάση του νεοεστεμμένου αυτοκράτορα Αλέξιου Δ΄ απέναντι στους Φράγκους, σύμφωνα με τον *H*. Οι άρχοντες σύμβουλοί του αποκαλούν τους Φράγκους ελαφρόμυαλους και τους καταριούνται (στ. *H* 604-606). Ο βασιλιάς ως «νεούτσικος» και «ἀπαίδευτος» επηρεάζεται (στ. *H* 608-609). Βάζει τον τρελό λογισμό να σκοτώσει τους Φράγκους εντός της Πόλης (στ. *H* 615-619), πράγμα το οποίο συμβαίνει και αποτελεί, σύμφωνα με την αποστροφή του χρονικογράφου, ασέβεια και αγνωμοσύνη από μέρους των Ρωμαίων (στ. *H* 620-623). Βέβαια, σύμφωνα με τον ίδιο, ο εύσπλαχνος και δίκαιος Θεός μερίμνησε και σκοτώθηκαν μόνο φτωχοί και ταπεινοί Φράγκοι και όχι οι ευγενείς (στ. *H* 624-628)!

Τα γεγονότα αυτά συγκλονίζουν τον πατέρα του Αλέξιου. Στους στ. *H* 653-671 τα βάζει με τους θεοκατάρατους και άνομους δημεγέρτες που παρέσυραν τον υιό του. Αποκαλεί τον υιό του θεοκατάρατο και άπιστο και τον παρομοιάζει με τον Ιούδα. Τον κατηγορεί πως ατίμωσε τη βασιλεία και το γένος των Ρωμαίων, καθιστώντας τους αναξιόπιστους. Το κείμενο αναφέρεται συχνά στους συμβουλάτορες του, τους οποίους χαρακτηρίζει «ὡς δημηγέρτες ἄπιστους τοῦ Θεοῦ καὶ <τῶν> ἁγίων» (στ. *H* 687, βλ. επίσης *H* 674, 682). Ο Αλέξιος αναγνωρίζει το σφάλμα του και υπόσχεται να ακολουθήσει τους Φράγκους. Αποδίδει το σφάλμα στην απειρία του και στον φθόνο του Διαβόλου που δεν αφήνει να συμφιλιωθούν οι Ρωμαῖοι με τους Φράγκους (στ. *H* 707-720). Το απόσπασμα κλείνει με μία αποστροφή του χρονικογράφου προς άπαντας, Φράγκους και Ρωμαίους, με τους δεύτερους να φημίζονται για την κακοσύνη, την αθέτηση των όρκων, την έλλειψη σεβασμού προς τον Θεό και πίστης προς τον αφέντη τους και την πονηρή και υστερόβουλη αγάπη που δείχνουν ο ένας στον άλλον (στ. *H* 724-730).

Όλα αυτά περιγράφονται με άκρα συντομία στον *Arag.* 38, 40, 41. Υπάρχει μόνο μία ουδέτερη αναφορά στην παρ. 41 στο πλήθος των ξένων που βρίσκονταν στην Πόλη εκείνη την εποχή, οι οποίοι φιλονικούσαν μεταξύ τους και με τους *griegos*. Ο θάνατός τους μπορούσε να οδηγήσει σε μεγάλα δεινά.

Σημαντική θέση στον κώδικα *H* κατέχουν οι αντιβυζαντινοί λίβελοι, οι οποίοι φωτίζουν τη στάση του συντάκτη απέναντι στους Ρωμαίους. Ο πρώτος βρίσκεται στους στ. *H* 753-826. Αρχίζει με μία αποστροφή του συντάκτη στον αναγνώστη σε β' πρόσωπο (στ. *H* 753). Ο λόγος του είναι πύρινος και χειμαρρώδης. Δίνει έμφαση στα μειονεκτήματα και τις κακότητες των Ρωμαίων. Είναι αναξιόπιστοι και δεν τηρούν ούτε τους όρκους ούτε τους λόγους τους, παρόλο που, όπως λένε, είναι Χριστιανοί και πιστεύουν στον Θεό (στ. *H* 758-759).¹³ Μάλιστα, μέμφονται τους Φράγκους και τους αποκαλούν «σκύλους», επιμένοντας πως μόνο αυτοί είναι οι σωστοί Χριστιανοί (στ. *H* 760-763). Οι Ρωμαίοι είναι αιρετικοί, κατά τον συντάκτη, ενώ οι Φράγκοι τηρούν την πίστη και τους νόμους, όπως τους δίδαξαν ο Χριστός και οι Απόστολοι (στ. *H* 769-773). Ήδη ο συντάκτης έχει αναφερθεί σε α' πληθυντικό πρόσωπο στους Φράγκους, στους οποίους συγκαταλέγει και τον εαυτό του (στ. *H* 760-761, 771-773).¹⁴

Στη συνέχεια του λιβέλου γίνεται εκτενής αναφορά στα πρωτεία του Αποστόλου Πέτρου και της Εκκλησίας της Ρώμης (στ. *H* 774-788). Φράγκοι και Ρωμαίοι είχαν μία πίστη αρχικά και δέχονταν την ευλογία από τον Πάπα (στ. *H* 789-793). Μετά από χρόνια, οι πάντοτε αλαζονικοί Ρωμαίοι (το κείμενο τους αποκαλεί και «Έλληνες» στον στ. *H* 795), εξαιτίας της έπαρσης έφυγαν από την Εκκλησία της Ρώμης (από την οποία πήραν και το όνομα Ρωμαίοι) και παραμένουν σχισματικοί (στ. *H* 794-800).

Ο συντάκτης συνεχίζει με μία αποστροφή σε β' πρόσωπο προς τους άρχοντες. Επαναλαμβάνει πως οι Ρωμαίοι είναι μόνο κατά όνομα και βάπτισμα Χριστιανοί. Είναι μακριά από την αλήθεια, δεν τηρούν τους όρκους τους, ούτε φοβούνται τον Θεό (στ. *H* 801-804). Χωρίστηκαν από την αγιωτάτη Εκκλησία, την «καθολική μας» (όπως αναφέρει σε α' πρόσωπο ο συντάκτης στον στ. *H* 813). Έπαυσαν να υπακούνε στον Πάπα και χειροτονούνε μόνοι τους τον Πατριάρχη τους (στ. *H* 814-815).

Ο λίβελος κλείνει με τη δικαιολόγηση της απόφασης των Σταυροφόρων να στραφούν εναντίον της Πόλης αντί για τον αρχικό στόχο της εκστρατείας στους Αγίους Τόπους. Ουσιαστικά, η συμπεριφορά τους, μαζί με τη στασίαση του Μούρτζουφλου, δίνει στους Φράγκους το άλλοθι να γυρίσουν πίσω και να πάρουν την Πόλη, τιμωρώντας τους.¹⁵ Άλλωστε οι Ρωμαίοι, οι άπιστοι και ασεβείς, είναι αναξιόπιστοι. Δεν σεβάστηκαν την Εκκλησία της Ρώμης. Με φθόνο και δημεγερσία σκότωσαν τον ίδιο τον φυσικό τους αυθέντη, άρα αξίζουν την τιμωρία. Αλίμονο στον Χριστιανό που θα τους πιστέψει (στ. *H* 816-826). Ο λίβελος, πάντως, απουσιάζει από τον *Arag.*, χαρακτηριστικό και αυτό της

¹³ Κατά τον Egea (1996: 469, σημ. 77, στ. *H* 759) υπήρχε ένα αμοιβαίο μίσος, που ενισχύθηκε από τη Δ' Σταυροφορία. Μόνο τον 18^ο αι. άρχισε να αλλάζει το κλίμα και οι ορθόδοξοι να βλέπουν διαφορετικά τη Δύση.

¹⁴ Ο Egea (1996: 469, σημ. 79 στον στ. *H* 765) σημειώνει πως ο κώδικας *P* παραλείπει τους στ. *H* 766-880, άρα και πενήντα στίχους που αφορούν στον λίβελο. Μάλλον ο *P* προοριζόταν για Έλληνες του Μορέως, οπότε ο λίβελος ήταν εντελώς ασύμφορος να υπάρχει.

¹⁵ Πρόκειται για τον Αλέξιο Ε' Δούκα, ο οποίος έλαβε το παρατσούκλι Μούρτζουφλος χάρη στα πυκνά, ενωμένα μεταξύ τους, φρύδια του. Ο Egea (1996: 468, σημ. 70) σημειώνει πως αντιπαρατέθηκε στους Σταυροφόρους και οργάνωσε εξέγερση κατά του Αλεξίου Δ'. Πήρε την εξουσία για μικρό χρονικό διάστημα. Με την άλωση της Πόλης από τους Σταυροφόρους κατάφερε να διαφύγει. Σύμφωνα με τις πηγές που παραθέτει ο Egea (1996: 470, σημ. 83) αρχικά τυφλώθηκε από τον Αλέξιο Γ' και τελικά συνελήφθη στα τέλη Νοεμβρίου από τους Σταυροφόρους. Η σύλληψη, καταδίκη και η εκτέλεσή του περιγράφονται στους στ. *H* 871-902.

στάσης του συντάκτη απέναντι στους *griegos*. Δεν επιθυμεί να λειτουργεί «στρατευμένα», όπως ο συντάκτης του *H*.

Την παρουσία των λιβέλων στον *H* σημειώνει και ο Egea (1996: XLIII-XLIV). Σ' αυτούς οι βυζαντινοί κατηγορούνται ως αναξιόπιστοι, άπιστοι και ψεύτες. Εκφράζεται μία βαθιά υποτίμηση για τους Έλληνες στο έθνος και στη θρησκεία, ενώ την ίδια στιγμή γίνεται λόγος σε α' πληθυντικό πρόσωπο για «τους ανθρώπους μας, τους Φράγκους μας» κ.λπ., φράσεις που μπορεί να προέρχονται από το πρωτότυπο και να δείχνουν πως ο συγγραφέας ήταν Φράγκος στο αίμα και στην πίστη. Τα στοιχεία αυτά, που δυσφημούν τους Έλληνες, απουσιάζουν από τον *P*.

Η συνέχεια στα δύο κείμενα αφορά στην απόφαση των Σταυροφόρων. Σύμφωνα με τον *H* 827-844, στη διχογνωμία Συρία ή Κωνσταντινούπολη, αποφασίζουν το δεύτερο με πρόφαση, όπως σημειώνεται στους στ. *H* 833-866, τη δολοφονία του βασιλέα από τους άπιστους και δημεγέρτες Ρωμαίους, που φάνηκαν ανάξιοι του ηγέτη τους. Την ίδια στιγμή στον *Arag*. 47 γίνεται λόγος μόνο για την Κωνσταντινούπολη και την απόφαση των Σταυροφόρων να την πάρουν, ενώ στην παρ. 48 ψέγονται οι *griegos* για την κακία τους και δικαιολογείται η άδεια κατάληψης της Πόλης, που θα δώσει στους Φράγκους ο Πάπας δια του λεγάτου του.

Τελικά, οι Δυτικοί επικρατούν. Τα γεγονότα περιγράφονται και στους δύο κώδικες (*H* 903-986 και *Arag*. 52 αντίστοιχα). Στον *H* υπάρχει και πάλι αναφορά στην αναξιοπιστία των Ρωμαίων, η οποία δικαιολογεί τη συμπεριφορά των Δυτικών. Η αναφορά απουσιάζει στο πολύ πιο σύντομο σχετικό απόσπασμα του *Arag*.

Στο αραγονέζικο χειρόγραφο, όμως, και συγκεκριμένα στις παρ. 53-58, υπάρχει μία ενδιαφέρουσα παρέκβαση, «ισπανικού» ενδιαφέροντος, που απουσιάζει από το *H*. Σ' αυτήν πρωταγωνιστούν ο Αλέξιος, αλλά και ο Θεόδωρος Λάσκαρις. Γίνεται, μάλιστα, ιδιαίτερη μνεία στη βοήθεια που παρείχαν χίλιοι «*Espanyoles*» ή «*Spanyoles*» στον δεύτερο εναντίον του σουλτάνου της Περσίας.¹⁶ Το θαύμα που ακολούθησε τον θάνατο των εξ αυτών περιγράφεται στην παρ. 57. Αυτό που εντυπωσιάζει είναι η αντίδραση του αυτοκράτορα και του Πατριάρχη των *griegos*. Θάβουν τα σώματα με τιμή, αναγνωρίζουν την αγιότητά τους αλλά και το θαύμα που αξιώθηκαν να δουν. Νομίζουμε πως είναι αυτονόητος ο λόγος για τον οποίο το εν λόγω επεισόδιο περιλήφθηκε στο αραγονέζικο *Χρονικόν*.

Στη συνέχεια των δύο κειμένων, περιγράφεται η σύγκρουση Φράγκων-Βουλγάρων. Ο *Arag*. 59 είναι γενικά ακριβής από ιστορική άποψη, ενώ ο *H* 1029-1081 συγγεί τον τσάρο των Βουλγάρων Καλογιάννη με τον Ιωάννη Βατάτζη και ως εκ τούτου παρασύρεται από το ανθελληνικό μένος και δεν παραλείπει να κατηγορήσει τον δεύτερο για ύπουλη πολεμική τακτική και πονηρία (στ. *H* 1046-1047, 1049). Η «πονηρία» και η «μηχανία» είναι, άλλωστε, συνήθιοι των Ρωμαίων, κατά τον χρονικογράφο.¹⁷

¹⁶ Ο όρος «*Espanyoles*» αναφέρεται τρεις φορές συνολικά, δύο στην παρ. 56 και μία στην παρ. 57, ενώ ο όρος «*Spanyoles*» αναφέρεται μία φορά στην παρ. 57. Και στις δύο περιπτώσεις ακολουθούμε τη γραφή της έκδοσης που χρησιμοποιούμε.

¹⁷ Για τη σύγκριση μεταξύ των δύο προσώπων, βλ. Egea (1996: 472, σημ. 99). Στην πραγματικότητα στα περιγραφόμενα γεγονότα πρωταγωνιστεί ο τσάρος των Βουλγάρων, Ιωάννης Ασέν (Καλογιάννης ο Ρωμαιοκτόνος ή Ιωαννίτζης, 1197-1207). Την εποχή εκείνη δεσπότης της Ηπείρου ήταν ο Μιχαήλ, νόθος

Ακολουθεί, μόνο στον H 1245-1262, ο δεύτερος αντιβυζαντινός λίβελος, αυτή τη φορά με αφορμή τη θανάτωση του Λάσκαρι από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Ο δεύτερος χαρακτηρίζεται ως «ἄθλιος» και η πράξη του να πνίξει τον αφέντη του και να του πάρει την εξουσία είναι «ἀνομία» και «ἀμαρτία» (στ. H 1245-1246). Κατά τον συντάκτη, οι Ρωμαῖοι δεν κρατούν τους όρκους τους ούτε την αλήθεια. Είναι χειρότεροι ακόμη και από τα αβάπτιστα ἔθνη (στ. H 1247-1251). Ενώ ισχυρίζονται ότι πιστεύουν στον Θεό, είναι αναξιόπιστοι. Όσο περισσότερο ορκίζονται, τόσο πιο επίβουλοι γίνονται (στ. H 1252-1255). Πάντως, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο συντάκτης του H, μόνο να χάσουν έχουν από αυτή τη συμπεριφορά. Η αμαρτία τους τύφλωσε και κατάντησαν σκλάβοι του κόσμου (στ. H 1256-1262). Απολαμβάνουν αυτά που αξίζουν, για να θυμηθούμε τη σχετική φράση του Ευαγγελίου (Λουκ. 23, 41). Φυσικά, και αυτός ο λίβελος απουσιάζει από τον Arag. αλλά και από τον P.

Ο κώδικας H συνεχίζει στο ίδιο μήκος κύματος με αναφορά στην απιστία του γένους των Ρωμαίων απέναντι στον Βαλδουίνο (στ. H 1296-1297). Ακολουθεί μία ενδιαφέρουσα αποστροφή στον αναγνώστη (στ. H 1340-1356), στην οποία, πέρα από την αναφορά στα οφέλη που αυτός αποκομίζει από την ανάγνωση του Χρονικού, επαινούνται και οι καλοί στρατιώτες, δηλαδή οι Φράγκοι (στ. H 1349). Η αποστροφή αυτή απουσιάζει από τον Arag.

Στους επόμενους στίχους τα δύο κείμενα εισέρχονται σιγά σιγά στα της κατάκτησης του Μορέως από τον Γοδεφρείδο Α΄ Βιλλεαρδουίνο και τον Γουλιέλμο Α΄ Σαμπλίτη.¹⁸ Δεν λείπει, βέβαια, στον H η αναφορά στους «εὐγενικούς ἄνθρώπους», που πρωτοξεκίνησαν για τη Συρία (στ. H 1360).

Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι αναφορές στον H που αφορούν στους ντόπιους Ρωμαίους και στη σχέση τους με τους Φράγκους. Υπάρχει μία γενικότερη συμπάθεια προς τους λεγόμενους «τοπικούς Ρωμαίους». Έτσι, στους στ. H 1416-1419 αυτοί συμβιβάζονται με τους Φράγκους και παραδίδουν το κάστρο τους, διατηρώντας τα κτήματα και τον οίκο τους. Δίνουν, μάλιστα, συμβουλές στους Φράγκους για τη μορφολογία της περιοχής (στ. H 1424-1427). Στους στ. H 1434-1441, άρχοντες και λαός της Ανδραβίδας υποδέχονται τον Σαμπλίτη μετά βαΐων και κλάδων (για την ακρίβεια με σταυρούς και εικόνες) και του υπόσχονται πίστη, ενώ αυτός από την πλευρά του, ως «παμφρόνιμος», τους διαβεβαιώνει πως όχι μόνο δεν θα τους κάνει κακό, αλλά θα τους τιμήσει με πλήθος δωρεών.

Στη συνεργασία των ντόπιων Ελλήνων με τον Φραγκικό στρατό αναφέρεται η Πιένα (1991: 187-189), η οποία δίνει και σχετικά παραδείγματα. Από την πλευρά της, η Sansaridou Hendrickx (2012: 104, 111) κάνει ιδιαίτερη μνεία στη χρήση ρητορικής από μέρους των ηγετών στον H, ιδίως πριν από τις μάχες. Αυτή παίζει σημαντικό ρόλο στη

γιος του Ιωάννη Αγγελου Κομνηνού. Καμία σχέση δεν έχει με τα περιγραφόμενα ο αναφερόμενος εδώ Βατάτζης, δηλ. ο Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης, δεύτερος αυτοκράτορας της Νίκαιας (1222-1254).

¹⁸ Πρόκειται για τους Geoffroi Α΄ de Villehardouin και Guillaume Α΄ de Champlite, τους οποίους το κείμενο αποκαλεί αντίστοιχα «μισίρ Ντζεφρέ», συνοδευόμενο μόνο τρεις φορές από το «ἐπίκλην» «Βιλαρτουή» ή «Βιλαρντουή» ή «Βιλαρδουήν», και «Καμπανέση», δηλ. από την Καμπανία. Στη μελέτη μας χρησιμοποιούμε τους όρους όπως παραδίδονται στην ελληνική βιβλιογραφία. Χρήσιμους πίνακες για τους αυθέντες και πρίγκιπες του Μορέως μαζί με τις σχετικές χρονολογίες παρέχει ο Egea (1996: 531-534).

δημιουργία αφενός συλλογικών συναισθημάτων αμοιβαιότητας, αδελφότητας και αλληλεγγύης και αφετέρου επιθετικότητας και μίσους απέναντι στον κοινό εχθρό. Η ίδια προσθέτει πως ο χρονικογράφος αφήνει τα πρόσωπα να μιλούν σε βουλές, δικαστικές υποθέσεις, γιορτές, πριν τις μάχες. Οι ομιλίες δεν είναι αντίγραφα των πρωτοτύπων, αλλά δημιουργήθηκαν για να ταιριάζουν στην αφηγούμενη ιστορία. Πιθανότατα, πρόκειται για δημιουργημένες ομιλίες, που ίσως να μην έγιναν ποτέ, ή αντίθετα έχουμε να κάνουμε με τη συμπύκνωση πολλών ομιλιών σε μία. Θέμα αξιοπιστίας τους δεν υπάρχει, καθότι υποτάσσονται στις βασικές στοχεύσεις του χρονικογράφου. Από την πλευρά μας θα σημειώναμε πως αυτοί οι συχνά μακροσκελείς λόγοι επί της ουσίας απουσιάζουν από τον *Arag*.

Σημαντικές είναι, επίσης, οι παρατηρήσεις της Shawcross (2009: 204-206) αναφορικά με το θέμα της στάσης του *H* απέναντι στους ντόπιους Ρωμαίους. Η ερευνήτρια σημειώνει πως στον *H* αναπτύσσονται συμμαχίες των Φράγκων με τον ντόπιο πληθυσμό, ο οποίος δεν θεωρείται εχθρικός. Συχνά οι ντόπιοι συνθηκολογούν, όταν τους πολιορκούν οι Φράγκοι, με αντάλλαγμα παραχωρήσεις και ευνοϊκούς όρους. Συμβάλλουν, μάλιστα, στη δημιουργία του Πριγκιπάτου και μίας κοινής ταυτότητας, που είναι μεν μικτή, αλλά συνδέεται με το κοινό πατριωτικό συναίσθημα των μελών της Φραγκομωραϊτικής κοινωνίας. Κατά τον *H* οι θύλακες αντίστασης είναι περιορισμένοι.

Ακόμη και μετά τη μάχη της Πελαγονίας το 1259¹⁹ υπερτονίζονται στον *H*, όπως παρατηρεί η παραπάνω ερευνήτρια (2009: 209, 211-213), στοιχεία όπως η αίσθηση κοινού σκοπού Ελλήνων της Πελοποννήσου και Λατίνων αλλά και αξίες, όπως η συντροφικότητα, η ομαδική εργασία, η συλλογική αντίσταση στο πεδίο της μάχης. Την ίδια στιγμή, μειώνεται η σημασία των όποιων διαφορών στη θρησκεία, στη γλώσσα, στον νόμο, δηλαδή στα στοιχεία που οριοθετούν τις ταυτότητες Ελλήνων και Λατίνων. Το ζητούμενο είναι η δημιουργία ενός έθνους, προερχόμενου από ανθρώπους μικτής εθνικής καταγωγής. Δίνεται έμφαση στα αμοιβαία συμφέροντα μεταξύ του πρίγκιπα και των υποτελών του και στη συνοχή μεταξύ των δύο πλευρών, που τουλάχιστον στα υψηλά κλιμάκια έχει επιτευχθεί με την αναγνώριση προνομίων των γηγενών αρχόντων.

Πάντα σύμφωνα με την Shawcross (2009: 214-215), η συνείδηση κοινής μοίρας δεν περιορίζεται μόνο στους ιπότες και στους πολεμιστές, αλλά διαπερνά όλη την κοινότητα. Οι ντόπιοι στον *H* δοξάζουν τον Θεό και την Παναγία για τις νίκες των Φράγκων, εκφράζουν τη συλλογική αγάπη για τους πρίγκιπες και τον θρήνο για τον θάνατό τους. Είναι οι Βιλλεαρδουίνοι που λειτουργούν για τον *H* ως ενοποιητική δυναστεία που έρχεται να εκπληρώσει ένα ιερό κοινό πολιτικό πεπρωμένο, να ενώσει υπό τη σκέπη της, όπως ο πατέρας τα παιδιά του, όλη την κοινωνία του Μορέως. Η νομιμότητα της διακυβέρνησης του πρίγκιπα τονίζεται επανειλημμένα στον *H*, με αναφορά τόσο στην κοσμική όσο και στην πνευματική εξουσία της δυναστείας. Οι πρίγκιπες ζουν τις ζωές τους κατά μίμηση Χριστού και οι νίκες του στρατού τους

¹⁹ Σημαντική μάχη μεταξύ των δυνάμεων της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας και μίας συμμαχίας που είχε οργανωθεί από το Δεσποτάτο της Ηπείρου, το Πριγκιπάτο της Αχαΐας και το Βασίλειο της Σικελίας. Έλαβε χώρα βορείως της Καστοριάς, στην περιοχή της Πελαγονίας. Ο θρίαμβος της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας υπήρξε αποφασιστικής σημασίας για την τύχη του Πριγκιπάτου αλλά και της Ανατολικής Μεσογείου ευρύτερα.

αποδίδονται στην προστασία του Θεού, της Παναγίας και των Αγίων. Οι αντιτιθέμενοι είναι «έχθροι Θεοῦ». Η ίδια (2009: 217) επισημαίνει, επίσης, πως το ίδιο πλέγμα σχέσεων των Φράγκων με τους ντόπιους Μωραίτες περιγράφεται και στις άλλες διασκευές, συμπεριλαμβανομένης της *Arag.*

Για να συνεχίσουμε με τα κείμενά μας, στον *H* οι Φράγκοι δείχνουν έλεος απέναντι σε όσους παραδίδονται, ενώ είναι αμείλικτοι σε όσους αντιστέκονται (στ. *H* 1486-1487). Οι ντόπιοι συνήθως προτιμούν να παραδοθούν, κάτι που οι Φράγκοι αποδέχονται περιχαρώς (στ. *H* 1496-1501). Ο Γοδεφρείδος Α΄ Βιλλεαρδουίνος παίρνει πληροφορίες από τους τοπικούς Ρωμαίους που ξέρουν τα κάστρα και τις χώρες (στ. *H* 1577-1578). Προσεγγίζει τους άρχοντες της περιοχής που είναι φρόνιμοι (στ. *H* 1618, 1628) και τους ζητά να δεχτούν για αυθέντη τους τον Σαμπλίττη. Αυτοί το αποδέχονται (στ. *H* 1631-1638).

Η εικόνα είναι παρόμοια και στις υπόλοιπες φραγκικές κατακτήσεις που περιγράφονται στον *H*. Έτσι, οι Κορωνάιοι ζητούν συμβιβασμό με αντάλλαγμα τα σπίτια και τις κληρονομίες τους (στ. *H* 1703-1706) και κάτι ανάλογο κάνουν και οι κάτοικοι της Καλαμάτας (στ. *H* 1714). Σημαντική είναι η βοήθεια και πληροφόρηση που έχουν οι Φράγκοι από τους τοπικούς Ρωμαίους (στ. *H* 1726-1727) αλλά και η συνεργασία με τους ντόπιους Ρωμαίους άρχοντες, οι οποίοι συχνά συμβουλεύουν τον Σαμπλίττη (στ. *H* 1744-1745), συμμετέχοντας, μάλιστα, και στη βουλή του (στ. *H* 1751). Ο κώδικας *H* κάνει αναφορά στον μοναδικό πόλεμο μεταξύ Ρωμαίων και Φράγκων στην περιοχή (στ. *H* 1737-1738), ενώ αξίζει να σημειωθεί η θετική και εγκωμιαστική στάση του χρονικογράφου απέναντι στον ντόπιο αντίπαλο των Φράγκων, τον Σγουρό, ο οποίος είναι «μέγας άνθρωπος και φοβερός στρατιώτης», «φρόνιμος» και «έπαινετός» (στ. *H* 1464, 1488, 1528).²⁰

Η εικόνα είναι ανάλογη, όταν την εξουσία παίρνει ο Γοδεφρείδος Α΄. Στη βουλή του συμμετέχουν Ρωμαίοι που γνωρίζουν τους τόπους (στ. *H* 2023). Αυτοί συνεργάζονται με τους Φράγκους (στ. *H* 2041-2045), ενώ σημαντικοί είναι οι στ. *H* 2080-2097, στους οποίους οι πρώτοι των Ρωμαίων παραδίδουν τα κάστρα και ορκίζονται πίστη στον Γοδεφρείδο Α΄ με αντάλλαγμα να ορκιστεί πως θα σέβεται τη θρησκεία και τους νόμους τους, πράγμα το οποίο κάνει.

Απέναντι σε όλα τα παραπάνω που αφορούν στη σχέση πρώτα του Σαμπλίττη και μετά του Γοδεφρείδου Α΄ με τους ντόπιους Ρωμαίους, ο *Arag.* κάνει λόγο μόνο για ευγενείς *griegos*, στην παρ. 137, ενώ και η αναφορά στις κατακτήσεις των Φράγκων γίνεται σε δύο μόνο αράδες της παρ. 152.

Στον *H* ξεχωρίζουν τα σημεία ύμνου προς τους Φράγκους ηγεμόνες και εκδήλωσης αγάπης από μέρους των Ρωμαίων υπηκόων τους, η οποία φτάνει στην προσωπολατρία. Έτσι, οι ντόπιοι, εκτιμώντας τις αρετές του Γοδεφρείδου Α΄ και φοβούμενοι μην έρθει άλλος στη θέση του, του ζητούν να γίνει αυθέντης τους, πράγμα που αυτός αποδέχεται,

²⁰ Σύμφωνα με τον Egea (1996: 477, σημ. 140) πρόκειται για τον Λέοντα Σγουρό, αυθέντη της Κορίνθου, του Άργους και του Ναυπλίου ήδη από το 1203. Ικανότατος και έξυπνος στρατιωτικός, αλλά άδικος και βίαιος. Είχε προσπαθήσει ανεπιτυχώς να σταματήσει τον Βονιφάτιο στις Θερμοπύλες και να γίνει κύριος των Αθηνών. Αυτοκτόνησε το 1208, πέφτοντας με το αλόγό του από τα βράχια του Ακροκόρινθου.

υποτίθεται μετά δυσκολίας. Μάλιστα, προθυμοποιούνται να τον βοηθήσουν στο σχέδιο παρεμπόδισης της έγκαιρης άφιξης του Σαμπλίττη από τη Φραγκία, ώστε η εξουσία τελικά να μείνει, κατά το έθος, σ' αυτόν (στ. *H* 2101-2118).²¹

Η σχέση πάντως με τους μη ντόπιους Ρωμαίους είναι γενικά εχθρική, ιδίως την εποχή του Γοδεφρείδου Β' Βιλλεαρδουίνου.²² Αν αυτοί αφεθούν να κυριαρχήσουν, οι Φράγκοι θα βλαφτούν σε όλα τα επίπεδα (βλ. στ. *H* 2539, 2555-2556, 2567, 2635, 2662, 2677-2678, 2693-2698). Η σχέση των Λατίνων αυτοκρατόρων της Πόλης με τους Ρωμαίους παρέμενε εχθρική, σύμφωνα και με τον *Arag.* 196, 200.

Ο κώδικας *H* δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην περίοδο του Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου και τη σχέση του με τους Ρωμαίους. Ο πρίγκιπας καταλαμβάνει τα σημαντικότερα κάστρα. Οι Ρωμαίοι αναγκάζονται να παραδοθούν (στ. *H* 2819-2823). Στον *H* 2917 γίνεται αναφορά στην αλαζονεία των Ρωμαίων, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην πολιορκία του κάστρου της Μονεμβασίας. Μετά από τρεις χρόνους πολιορκίας, οι Ρωμαίοι φτάνουν σε αδιέξοδο και αναγκάζονται να παραδοθούν υπό όρους: να παραμείνουν στην περιοχή με τις περιουσίες τους, ελεύθεροι από φόρους, με υποχρέωση να παρέχουν υπηρεσία με τα πλοία τους (στ. *H* 2930-2940). Ο πρίγκιπας το αποδέχεται, γεγονός που παρακινεί και άλλους Ρωμαίους του Μορέως να κάνουν το ίδιο (στ. *H* 2960-2963). Μάλιστα, οι τρεις προύχοντες της Μονεμβασίας που παρέδωσαν στον πρίγκιπα τα κλειδιά του κάστρου, ζουν κατά την εποχή συγγραφής του *Χρονικού*, όπως σημειώνει ο χρονικογράφος. Είναι ευγενέστατοι και ο πρίγκιπας τούς γεμίζει δώρα και τιμές (στ. *H* 2944-2955).

Στην περίπτωση, όμως, των Μελιγών,²³ οι άνθρωποι της περιοχής ενημερώνουν τον πρίγκιπα ότι οι Ρωμαίοι κάτοικοί τους είναι αλαζονικοί και δεν σέβονται αυθέντη (στ. *H* 2992-2996). Η πίεση που ασκεί ο πρίγκιπας είναι τέτοια που οι προύχοντες των βουνίσσιων Ρωμαίων, μετά από απαίτηση του λαού τους, κάνουν συμφωνία με όρους (στ. *H* 3011-3029). Για όλα όσα αναφέραμε στις προηγούμενες τέσσερις παραγράφους δεν υπάρχει κάτι το ιδιαίτερο στον *Arag.* που να αφορά στην εικόνα των Ελλήνων και στη στάση του χρονικογράφου απέναντί τους.

Στη συνέχεια, ο *H* κάνει παρέκβαση και περνά στα των εσωτερικών διαμαχών των Βυζαντινών και συγκεκριμένα στα της σύγκρουσης μεταξύ του αυτοκράτορα και του δεσπότη της Ηπείρου. Η στάση του χρονικογράφου είναι ξεκάθαρη. Κατηγορεί τον κηδεμόνα του υιού του Θεόδωρου Λάσκαρι, Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο, για τον σφετερισμό του θρόνου με τη θανάτωση του υιού, την «άμαρτία», όπως τονίζει (στ. *H* 3057-3059). Φυσικά, περνά «στα ψιλά γράμματα» την ανάκτηση της Πόλης από τους Βυζαντινούς το 1261 (σε δύο μόνο στίχους!, τους *H* 3077-3078), ενώ εξυμνεί τον δεσπότη της Άρτας, που ως φρόνιμος συμμαχεί με τους Φράγκους, με τον δεσπότη των Αθηνών και με τους

²¹ Η Πιεβα (1991: 191-193) δίνει πολλά παραδείγματα εξιδανίκευσης του Γοδεφρείδου Α' από τον συντάκτη του *H*.

²² Πρίγκιπας του Μορέως κατά τον Egea (1996: 532) από το 1218 μέχρι το 1245.

²³ Τα όρη ή δάση των Μελιγών περιλαμβάνουν, όπως σημειώνει ο Egea (1996: 479, σημ. 162), την περιοχή της οροσειράς του Ταυγέτου.

Ευριπιώτες, δηλ. τους τρεις αυθέντες της Εύβοιας (H 3081-3084).²⁴ Ο χρονικογράφος υμνεί ως αντρειωμένο, φοβερό, φρόνιμο και επιδέξιο στρατιώτη, τον νόθο υιό του δεσπότη, Θεόδωρο Δούκα (στ. H 3091-3092), ενώ αρνητική εικόνα έχει για τον αδελφό του, τον Νικηφόρο, που δεν ήταν συνετός, όπως ο πατέρας του (στ. H 3095).²⁵

Συχνά στις προσπάθειες συμβιβασμού και συμφιλίωσης μεταξύ των Δυτικών παρεμβαίνουν ντόπιοι παράγοντες. Έτσι, στους στ. H 3309-3312 ο μητροπολίτης της Θήβας και άλλοι αξιωματούχοι της περιοχής προσπαθούν να συμβιβάσουν τον Μέγα Κύρη με τον πρίγκιπα, ενώ στους στ. H 3349-3353 οι αρχιερείς και οι λοιποί παίρνουν «σηκωτό» τον αυθέντη της Καρύταινας και τον πηγαίνουν στον πρίγκιπα εκλιπαρώντας τον να τον συγχωρέσει.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σχέσεις του Μιχαήλ Η΄ με τον πρίγκιπα και τους Φράγκους. Σύμφωνα με τους στ. H 3555-3557, ο Μιχαήλ είναι μεγάλος σε φρόνηση και ανδρεία, αλλά φοβάται τον πρίγκιπα και τους Φράγκους. Στους στ. H 3558-3559 καλεί τους φρόνιμους και ευγενικούς προύχοντές του, προκειμένου να τους συμβουλευτεί.

Βρισκόμαστε πια στα γεγονότα πριν από τη μάχη της Πελαγονίας. Οι συμμαχίες που έχουν σχηματιστεί είναι ετερόκλητες από πλευράς «εθνικής» ταυτότητας, κάτι σύνθησης στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Πάντως, ο Θεόδωρος Δούκας, σύμφωνα με τον κώδικα H, στέλνει απεσταλμένο στον δεσπότη, προκειμένου να τον πείσει να αποσυρθεί από το πλευρό του πρίγκιπα. Ο χρονικογράφος αποκαλεί τον απεσταλμένο «άσεβη» (στ. H 3791, 3804) και «δημηγέρτη» (στ. H 3826), ενώ από την άλλη πλευρά, ο αυθέντης της Καρύταινας διαψεύδει τα λεγόμενα του απεσταλμένου (στ. H 3834-3837) και προτείνει να παραμείνουν εκεί να πολεμήσουν, επικαλούμενος την ανομοιογένεια του στρατεύματος των Ρωμαίων (στ. H 3841-3842). Στον Arag. απουσιάζουν όλοι αυτοί οι χαρακτηρισμοί. Το μόνο που βλέπουμε είναι τον πρίγκιπα να εμμένει στην απόφαση του να μείνει και να πολεμήσει εκεί καθότι οι *griegos* είναι, κατά τη γνώμη του, φουκαράδες και κακομοίρηδες.

Στη συνέχεια, ο αφηγητής του H καταφέρεται εναντίον του δεσπότη και των Ρωμαίων για τη στάση τους απέναντι στον πρίγκιπα (στ. H 3925-3931). Ακολουθεί σύντομος λίβελος, ο τρίτος στον H, για την αναξιοπιστία των Ρωμαίων. Ο χρονικογράφος σε β΄ ενικό πρόσωπο ζητεί από τον αναγνώστη να μην εμπιστευτεί ποτέ του Ρωμαίο ούτε για φιλία ούτε για αγάπη ούτε για συγγένεια, διότι αυτός από τη μία σε κάνει συγγενή του και από την άλλη σε εξαπατά και σε βλάπτει (στ. H 3932-3937). Δεν λείπει, βέβαια, η αναφορά στον «μέγα πανάπιστο δημηγέρτη», ο οποίος τα «έμαγέρεψεν» όλα αυτά (στ. H 3940-3942). Την ίδια στιγμή στον Arag. αφιερώνονται μόνο δύο παράγραφοι στα

²⁴ Για την ερμηνεία του όρου «Ευριπιώτες» στον στ. H 3083, βλ. Egea (1996: 488, σημ. 260). Θυμίζουμε πως ο Πορθμός του Ευρίπου συνδέεται άμεσα και σήμερα με την Εύβοια.

²⁵ Βέβαια, όπως σημειώνει ο Egea (1996: 488, σημ. 258, 259, στ. H 3058, 3061) το σημείο βρίθει ανακριβειών. Έτσι, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος στέφεται αυτοκράτορας της Νίκαιας το 1259, αφού οδηγεί στην τύφλωση τον Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι. Ο χρονικογράφος συγχέει τον δεσπότη της Ηπείρου με τον τσάρο των Βουλγάρων, Καλογιάννη. Ο δεσπότης της Άρτας, που ονομάζεται «Ιωάννης» στο Χρονικόν, ήταν ο Μιχαήλ Β΄ (1237-1271). Είχε τέσσερα παιδιά. Οι δύο γιοι του ήταν ο Νικηφόρος, μετέπειτα δεσπότης της Άρτας (1271-1294), και ο νόθος Ιωάννης, δούκας των Νέων Πατρών, κύριος της Βλαχίας, που ονομάζεται «κυρ Θεόδωρος Δούκας» στο κείμενό μας.

θέματα αυτά, οι 273-274. Φυσικά, οι μομφές εις βάρος του δεσπότη και των *griegos* απουσιάζουν.

Η συνέχεια είναι λεπτομερής στον *H*. Στο στράτευμα του πρίγκιπα υπάρχουν και Ρωμαίοι (στ. *H* 3960). Ακολουθεί μία αρκετά εκτεταμένη δημηγορία του πρίγκιπα προς το στράτευμά του (στ. *H* 3963-4013). Μεταξύ των άλλων επιρρίπτει στον δεσπότη την ευθύνη για την προδοσία (στ. *H* 3963-3975), την οποία κατόπιν αποκαλεί «άμαρτία» (στ. *H* 3977). Επιμένει να πολεμήσει στο σημείο εκείνο. Θεωρεί μειονέκτημα των αντιπάλων Ρωμαίων το ότι έχουν πολλούς αλλόγλωσσους μισθοφόρους (στ. *H* 3986-3990). Και σημειώνει χαρακτηριστικά πως κάθε Φράγκος αξίζει όσο διακόσιοι αντίπαλοί του (στ. *H* 3995-3996).

Η μάχη, όμως, δεν εξελίσσεται θετικά γι' αυτόν. Μάλιστα, ο σύμμαχός του, ο αυθέντης της Καρύταινας, αιχμαλωτίζεται από τον σεβαστοκράτορα.²⁶ Ο χρονικογράφος έχει θετική εικόνα για τον σεβαστοκράτορα, ο οποίος ζητεί από τον αντίπαλό του να παραδοθεί σ' αυτόν και του μιλά όμορφα, εγγυώμενος την ασφάλειά του (στ. *H* 4063-4065). Όλα αυτά τα στοιχεία, που αφορούν στον χαρακτηρισμό των *griegos*, απουσιάζουν από τον *Arag*.

Τελικά, στη μάχη αιχμαλωτίζεται κι ο ίδιος ο πρίγκιπας. Ο σεβαστοκράτορας τού συμπεριφέρεται με ευγένεια μετά τον στ. *H* 4098. Είναι, άλλωστε, και συγγενείς. Από την άλλη, τονίζει την ανωτερότητα του βασιλιά και του ζητεί να γυρίσει στον Μορέα, όταν εξέλθει της φυλακής. Ο βασιλιάς είναι «εὐγενικός» και «φρόνιμος» απέναντί του (στ. *H* 4207-4208), ενώ στην κατ' ιδίαν συνάντησή τους κατηγορεί τον ίδιο και τους Φράγκους για αλαζονεία, η οποία τους οδηγεί στην καταστροφή (στ. *H* 4304-4311). Την ίδια στιγμή, στον *Arag*. 285, ο αυτοκράτορας μέμφεται τον πρίγκιπα για την αλαζονεία, τα αμαρτήματα και την πλεονεξία του. Δεν αρκέστηκε στο Πριγκιπάτο του, αλλά θέλησε να σφετεριστεί και εδάφη του αυτοκράτορα. Αν δεν παραδώσει όσα άρπαξε, δεν θα βγει από τη φυλακή και θα χάσει και το Πριγκιπάτο.

Μετά από καιρό, ο πρίγκιπας αποφυλακίζεται χάρη και στη γενναιοδωρία του αυτοκράτορα, στην οποία «στέκεται» ο *Arag*. αλλά όχι ο *H*. Παρουσιάζει ενδιαφέρον η υποδοχή εκ μέρους του λαού, αλλά και τα όσα ακολουθούν σε σχέση με το Βυζάντιο.

Στον κώδικα *H* η υποδοχή του λαού προς τον πρίγκιπα είναι θερμή (στ. *H* 4524-4526). Ακολουθεί μία περίοδος συγκρούσεων για τον έλεγχο του Μορέως. Ο *Arag*. αφιερώνει αρκετό χώρο στη συμπεριφορά των *griegos* της περιοχής. Η εικόνα δεν είναι τόσο ρόδινη, όπως την παρουσιάζει ο *H*, στον οποίο αποσιωπώνται γενικά αυτές οι συμπεριφορές. Έτσι, στην παρ. 310 σημειώνεται πως οι *griegos* των κάστρων άρχισαν να κλέβουν και να εκνευρίζουν τους Φράγκους, ακόμη και να στασιάζουν. Στην παρ. 311 οι *griegos* είναι αυτοί που αρχίζουν τον πόλεμο και ζητούν ενισχύσεις από τον αυτοκράτορα λέγοντάς του ότι οι Φράγκοι σπάσανε την ειρήνη.

Την ίδια στιγμή, όμως, υπάρχουν *griegos*, τους οποίους ο αυθέντης της Καρύταινας είχε αναθρέψει. Ήταν καλοί, πιστοί και δυνατοί και πολεμούσαν στο πλευρό του,

²⁶ Σεβαστοκράτορ: ανώτερος τίτλος της βυζαντινής Αυλής που δημιουργήθηκε από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό (1081-1118) για τον αδελφό του Ισαάκιο. Ήταν τίτλος που δινόταν στον αδελφό ή στον γιο του αυτοκράτορα, βλ. Kazhdan (1991: 1862).

σύμφωνα με την παρ. 313. Βέβαια, ο αυθέντης φοβάται ότι μπορεί να τον προδώσουν, αφού λαμβάνει σχετική γραφή. Τότε συγκαλεί βουλή και τον συμβουλεύουν να σκοτώσει τους αναφερόμενους στη γραφή, πριν τον προδώσουν (παρ. 316). Αρχικά, αμφιταλαντεύεται, γιατί ήταν οι πιο πιστοί σ' αυτόν (παρ. 317). Τους συγκεντρώνει στο δώμα του και τους θέτει ενώπιον των ευθυνών τους (παρ. 319). Ας φύγουν ή ας μείνουν, αλλά να μείνουν πιστοί. Αυτός θα τους αγαπά με την ίδια τρυφερότητα (παρ. 320). Αυτοί κλαίνε, πονούν, γονατίζουν στα πόδια του. Ισχυρίζονται πως δεν ξέρουν τίποτα και πως πρόκειται για προδοσία του καπιτάνου, για να τους εκθέσει (παρ. 321-322). Τελικά, του παραμένουν πιστοί και ετοιμάζουν σχέδιο εκδίκησης (παρ. 323-324).

Στη σύγκρουση που ακολουθεί οι *griegos* ζητούν από τον αυθέντη να δώσουν την πρώτη μάχη (*Arag.* 327). Αυτός τους παραχωρεί το προνόμιο αυτό (παρ. 329). Η μάχη κρίνεται με τη νίκη του αυθέντη της Καρύταινας και τον θάνατο του καπιτάνου του αυτοκράτορα από τους *griegos* (παρ. 330). Μεγάλη η χαρά του αυθέντη, ο οποίος κάνει γιορτή για τους *griegos*. Τους δίνει δώρα, γαίες και αξιώματα, τους εμπιστεύεται, ενώ και αυτοί είναι ευτυχισμένοι. Έτσι, οι Φράγκοι διασφαλίζουν την ειρήνη (παρ. 331). Όλες οι παραπάνω λεπτομέρειες απουσιάζουν περιέργως από τον κώδικα *H*.

Οι αναφορές των δύο κειμένων στις πολεμικές συγκρούσεις για τον έλεγχο του Μορέως συνεχίζονται. Ο χρονικογράφος του *H* επιμένει στην ανομοιογένεια των Ρωμαίων και στην απειρία τους στον πόλεμο κατά των Φράγκων (στ. *H* 4723-4726). Ακόμη και τα άλογά τους είναι αδύναμα (στ. *H* 4729-4730). Πέρα, όμως, από αυτά τα δεδομένα, είναι φανερό πως ο Θεός είναι με το μέρος των Φράγκων! Η ήττα των Ρωμαίων αποδίδεται στο ότι «ἐχόλιασεν ὁ Θεὸς κ' ἢ ὑπεραγία Θεοτόκος» για το κάνημο ενός μοναστηριού από τους Ρωμαίους ή για την επιορκία του αυτοκράτορα, ο οποίος έστειλε δυνάμεις κατά του πρίγκιπα (στ. *H* 4793-4802). Ο μέγας δομέστικος²⁷ νικιέται και διαφεύγει στον Μυζηθρά βοηθούμενος από κάποιον ντόπιο (στ. *H* 4830-4836). Γίνεται μεγάλη σφαγή. Λίγοι γλυτώνουν. Ακόμη και οι ντόπιοι λεηλατούν όσα άφησαν πίσω τους οι νικημένοι Ρωμαῖοι (στ. *H* 4856-4858).

Στον *Arag.* απουσιάζουν οι πολλές λεπτομέρειες για τα παραπάνω γεγονότα. Η ήττα των *griegos* οφείλεται στο ότι υποτιμούν τους ολιγάριθμους Φράγκους. Πιστεύουν πως με λίγους ατάκτους μπορούν να τους οδηγήσουν αλυσοδεμένους μπροστά τους. Αντ' αυτού, όμως, οι Φράγκοι τούς συντρίβουν (παρ. 355-356).

Ο χρονικογράφος του *H* θριαμβολογεί: τριακόσιοι Φράγκοι νίκησαν είκοσι χιλιάδες Ρωμαίους (στ. *H* 4896-4897). Για μία ακόμη φορά οι Ρωμαῖοι υποτίμησαν τους Φράγκους (στ. *H* 4926-4928). Κι όμως, ένας Φράγκος πάνω σε άλογο αξίζει όσο είκοσι Ρωμαῖοι, σημειώνει ο *H* 4943-4944.

Παρά την ήττα τους, οι Ρωμαῖοι επιμένουν. Κάνουν νέα επίθεση. Οι ντόπιοι συμβουλεύουν τον δομέστικο πώς να κινηθεί (στ. *H* 5042-5050). Επαινετός στρατιώτης

²⁷ Ο μέγας δομέστικος ήταν το υψηλότερο στρατιωτικό αξίωμα στην ύστερη βυζαντινή αυτοκρατορία. Περισσότερες πληροφορίες βλ. σε Egea (1996: 485, σημ. 233). Στη συγκεκριμένη περίπτωση, σύμφωνα και με την αναφορά του στ. *H* 4630, πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, νεότερο και ετεροθαλή αδελφό του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, ο οποίος τον αποστέλλει στον Μορέα για να συνδράμει τον Μιχαήλ Καντακουζηνό, κυβερνήτη του Μυστρά. Για την αναφορά του στ. *H* 4630 και την αντίστοιχη της παρ. 335 του *Arag.*, βλ. σε Egea (1996: 495, σημ. 340, 341).

ο Καντακουζηνός, κατά τον χρονικογράφο (στ. *H* 5060). Επιδεικνύει, όμως, έπαρση και αλαζονεία εις βάρος των Φράγκων λόγω της αριθμητικής του υπεροχής (στ. *H* 5068-5072). Στον *Arag.* 341, πάλι, ο αδελφός του αυτοκράτορα αναφέρει πως ο Καντακουζηνός ήταν ο καλύτερα αρματωμένος και γνώστης του πολέμου. Αναφορές, πάντως, σε αλαζονική στάση από την πλευρά του δεν υπάρχουν.

Αξίζει, ακόμη, να παρατηρήσουμε πως στον κώδικα *H* και αυτοί οι Τούρκοι μισθοφόροι συγκρίνουν στρατιωτικά τους Ρωμαίους με τους Φράγκους και μειώνουν τους πρώτους (στ. *H* 5125-5128). Σημειώνουν, μάλιστα, την ειλικρίνεια και την αξιοπιστία μόνο των Φράγκων (στ. *H* 5192-5193). Αυτές οι αξιολογικές κρίσεις απουσιάζουν από το αντίστοιχο σημείο του *Arag.*

Μετά τη νίκη του επί του μεγάλου δομέστικου, ο πρίγκιπας τον αντιμετωπίζει γλυκά (στ. *H* 5485-5486). Αυτός λέει στον πρίγκιπα ότι ο τόπος του Μορέως δεν είναι δικός του αλλά του βασιλιά (στ. *H* 5529-5533). Υμνεί τον βασιλιά και κατηγορεί τον πρίγκιπα για απιστία σε ένα εκτεταμένο απόσπασμα (στ. *H* 5534-5557). Ο πρίγκιπας απαντά με κατανόηση. Αρνείται ότι φταίει. Επιμένει ότι άλλοι παρέσυραν τον βασιλιά κι έστειλε φουστάτα. Τελικά, ρίχνουν όλοι την ευθύνη στους Μονεμβασιώτες (στ. *H* 5568-5577).

Όπως είδαμε και σε προηγούμενα σημεία, συχνά στους πολέμους στον Μορέα οι ντόπιοι χρησιμοποιούνται ως οδηγοί (στ. *H* 5300, 5680, 5732). Αλλά και στον *Arag.* 368, ο μέγας δομέστικος μαθαίνει τις κινήσεις του πρίγκιπα από griego της περιοχής και στήνει ενέδρα στην έξοδο των βουνών, για να τον αιφνιδιάσει.

Οι παρεμβάσεις των Ρωμαίων στον Μορέα προβληματίζουν τον πρίγκιπα, ο οποίος συνειδητοποιεί πως χρειάζεται συμμάχους εναντίον του βασιλιά της Πόλης (στ. *H* 6274-6278). Στόχος του είναι να διώξει τον βασιλιά από το Πριγκιπάτο (στ. *H* 6290). Την ανάγκη συμμάχων εναντίον του εχθρού, δηλαδή των griegos, εκφράζει και ο *Arag.* 411.

Από την πλευρά του, ο αυθέντης της Καρύταινας σημειώνει πως ο αρχηγός των Ρωμαίων είναι αλαζονικός και γεμάτος έπαρση (στ. *H* 6641-6645). Πάντως, όπως παρατηρεί ο χρονικογράφος, οι Ρωμαίοι μετά τις μάχες της Πρινίτσας και του Μακρυπλαγίου φοβούνταν να αντιμετωπίσουν τους Φράγκους στον κάμπο, αλλά προσπαθούσαν να τους πλήξουν με πονηρία. Και καταλήγει με έναν ύμνο στην πολεμική αρετή των Φράγκων (στ. *H* 6660-6678). Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο πρίγκιπας ξέρει τον πόλεμο της Ρωμανίας (δηλ. τις πολεμικές τακτικές και συνήθειες των Ρωμαίων) αλλά και τις μηχανοραφίες και πονηρίες των Ρωμαίων και των Τούρκων, που τους δίδαξαν τον πόλεμο (στ. *H* 6908-6910, 6954-6956). Μ' αυτόν τον τρόπο πρέπει πάντα να πολεμούν οι Φράγκοι τους Ρωμαίους (στ. *H* 6942-6943). Ο πρίγκιπας ο ίδιος κατηγορεί τους Ρωμαίους πως δεν πολεμούν κατά πρόσωπο, όπως οι Φράγκοι, αλλά με πονηριά και τεχνάσματα (στ. *H* 6963-6965).

Σε άλλο σημείο του *H* έρχεται μήνυμα στον πρίγκιπα πως οι άνομοι Ρωμαίοι πάτησαν τους όρκους και ξεκίνησαν πόλεμο εναντίον του (στ. *H* 7131-7134). Θέλει να πολεμήσει τους άνομους Ρωμαίους που δεν κρατούν την αλήθεια ούτε τον όρκο (στ. *H* 7156-7157). Γυρίζει στην Κλαρέντσα και οι Μωραίτες τον υποδέχονται θριαμβευτικά και δοξάζουν τον Θεό (στ. *H* 7166-7176). Αυτός επιρρίπτει την ευθύνη για την εξέλιξη στους επίορκους Ρωμαίους (στ. *H* 7185-7186) και ζητά από τον αυθέντη της Καρύταινας

να κινηθεί εναντίον τους (στ. *H* 7193, 7197). Και πάλι ο *Arag.* είναι πολύ πιο συνοπτικός: αφιερώνει μόνο δύο παραγράφους, τις 415-416, στα σχετικά με τον πόλεμο στον Μορέα και τον θάνατο του αυθέντη της Καρύταινας, γεγονότα που δίνονται στον *H* 7131-7242.

Πάντως, και τα δύο κείμενα αναφέρονται και στον θάνατο του Γουλιέλμου Β'. Πιο αναλυτικό το *H*, πιο σύντομο το *Arag.* Συμπίπτουν, όμως, στην αναφορά στη μέριμνά του για τα μοναστήρια, ακόμη και τα ορθόδοξα (*H* 7778-7780, *Arag.* 418).

Μετά τον θάνατο του Γουλιέλμου Β' η κατάσταση στον Μορέα αποσταθεροποιείται και, ελλείψει άρρενος απογόνου, σχετικά γρήγορα γίνεται και αλλαγή δυναστείας, με τον Φλωρέντιο ντ' Αινώ να γίνεται πρίγκιπας (μετά από τον *H* 8596 και τον *Arag.* 450).²⁸

Η περιοχή ήταν τόσο εξαντλημένη από τους συνεχείς πολέμους, που η βουλή συμβούλεψε τον νέο πρίγκιπα να κάνει ειρήνη με τους Ρωμαίους (στ. *H* 8666-8672). Η εξάντληση ήταν αμφίπλευρη. Και οι Ρωμαίοι είχαν εξαντληθεί οικονομικά από τους πολέμους με τους Φράγκους (στ. *H* 8767-8768). Το μήνυμα ειρήνης φτάνει στην Πόλη και ο αυτοκράτορας το αποδέχεται (στ. *H* 8703-8707). Στη σύναψη μακροχρόνιας ειρήνης με όφελος τον πλουτισμό όλων αναφέρεται και ο *Arag.* 455.

Τα πράγματα, όμως, δεν λένε να ηρεμήσουν. Στον *H* ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος εκμεταλλεύεται την ειρήνη με τους Φράγκους και ξεκινά πόλεμο με τον δεσπότη της Άρτας, Νικηφόρο (στ. *H* 8782-8785). Ο πρίγκιπας εμπλέκεται γρήγορα στο πλευρό του δεσπότη. Ο δεσπότης ευχαριστεί τους Φράγκους ως φίλους και αδελφούς που ήρθαν με ειλικρινή αγάπη να τον συνδράμουν (στ. *H* 8916-8919). Τους υμνεί ως τους καλύτερους στρατιώτες (στ. *H* 8930-8931). Ο πρίγκιπας πληροφορεί τον θείο του τον δεσπότη πως οι Φράγκοι ήρθαν «ὡς φίλοι κι ὡς εὐγενεῖς στρατιῶται» (στ. *H* 8964), για να τον συνδράμουν στην ανάγκη που έχει (στ. *H* 8965), όχι για τα λίγα χρήματα (στ. *H* 8942-8947) αλλά λόγω της αγάπης και της συγγενειάς τους (στ. *H* 8939-8942, 8948-8951). Μία συνεχής διαπλοκή ετερόκλητων συμφερόντων (γάμοι κ.λπ.) καθορίζει τις εξελίξεις σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο όλα αυτά τα χρόνια. Εδώ τελειώνει ο *H*.

Από την παράγραφο 464 μέχρι και το τέλος του *Arag.*, δηλ. την 726, τα εξιστορούμενα γεγονότα περιγράφονται μόνο στο αραγονέζικο κείμενο. Στις παρ. 473-474 απεσταλμένος του αυτοκράτορα έρχεται στον Μορέα με μήνυμα αγάπης και φιλίας προς τον πρίγκιπα. Στόχος του είναι η προαγωγή της φιλίας, κάτι που επιτυγχάνεται. Στη συνέχεια, σύμφωνα με την παρ. 520, ο Φίλιππος Α' του Τάραντα (του Οίκου των Ανζού)²⁹ φτάνει στον Μορέα με συγκεκριμένες δυνάμεις, για να κυριέψει τη γη των griegos, ενώ στην παρ. 527, βρισκόμαστε στο 1305 κι ο καπιτάνος του πρίγκιπα στον Μορέα κάνει πόλεμο στους griegos, οι οποίοι ζητούν τη βοήθεια του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου.

Η κατάσταση, πάντως, είναι γενικά ρευστή. Ο χρονικογράφος δίνει έμφαση στα του Οίκου της Αραγονίας και τη δράση της Καταλανικής Κομπανίας. Συχνά τα

²⁸ Florent d' Hainaut, πρίγκιπας του Μορέως μεταξύ 1289-1297, βλ. Egea (1996: 532).

²⁹ Πρόκειται για τον Philippe d' Anjou, της maison capétienne d' Anjou-Sicile. Πρίγκιπας του Μορέως από το 1307 μέχρι το 1313 κατά τον Egea (1996: 532).

περιγραφόμενα γεγονότα εφάπτονται με άλλα χρονογραφικά κείμενα της εποχής, όπως το *Χρονικό* του Ραμόν Μουντανέρ.³⁰

Πολύ σημαντική, τέλος, είναι η αναφορά της παρ. 724, σύμφωνα με την οποία η ρήγαινα Γιοχάνα της Νάπολης παραχωρεί στον αυθέντη του γράφοντος, τον μαΐστορα του Οσπιταλίου, και σε άλλους αξιοσέβαστους άνδρες, για πέντε χρόνια το Πριγκιπάτο του Μορέως. Νέος βάιλος αποστέλλεται εκεί, σύμφωνα με την παρ. 725, το 1377. Στην επόμενη παράγραφο ολοκληρώνεται η σύνταξη του κώδικα. Δίνεται η ακριβής ημερομηνία: 24/10/1393. Τα τελευταία περιγραφόμενα γεγονότα είναι πολύ πρόσφατα για τον χρονικογράφο, κάτι που κατά τη γνώμη μας συμβάλλει έτι περαιτέρω στην αξιοπιστία του κειμένου.

Ποιές, όμως, ήταν ιστορικά οι σχέσεις Φράγκων-Ελλήνων την περίοδο με την οποία ασχολούνται τα δύο κείμενα; Συμβαδίζουν με την εικόνα που αναδύεται μέσα από αυτά; Ποιές ήταν οι σχέσεις του Πριγκιπάτου με τα ελληνικά κράτη της εποχής και ποιά η σχέση των Φράγκων με τον ντόπιο πληθυσμό στον Μορέα;

Νομίζουμε πως στο πρώτο θέμα δεν θα πρέπει να επιμείνουμε ιδιαίτερα. Το κλίμα την εποχή που μας αφορά είναι γενικά εχθρικό μεταξύ Φραγκικού Πριγκιπάτου και ελληνικών κρατών. Βέβαια, η όποια «εθνοτική» διαφορά δεν εμπόδιζε κάποτε τις συμμαχίες, αρκεί αυτές να εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα των αντιμαχόμενων. Το βέβαιο είναι πως η εικόνα αυτή απεικονίζεται πειστικά και στους δύο κώδικες που εξετάζουμε.³¹

Όσον αφορά στο δεύτερο θέμα, αξίζει να δούμε τι αναφέρει σχετικά η βιβλιογραφία. Σύμφωνα με τον Κορδώση (2000: 8, 10), οι σχέσεις μεταξύ των Φράγκων κυρίαρχων και του ντόπιου πληθυσμού κάθε άλλο παρά ομαλές ήταν. Κατά τις ελληνικές και λατινικές πηγές, τις οποίες επικαλείται, οι Φράγκοι συχνά συμπεριφέρονταν βίαια και κακομεταχειρίζονταν τους ντόπιους, ώστε να τους πείσουν να συνεργαστούν με τη λατινική Εκκλησία. Υπήρχε μία αμοιβαία αντιπάθεια μεταξύ αυτοχθόνων και κατακτητών. Συχνά οι πρώτοι επιτίθεντο εναντίον των Λατίνων ιερωμένων, παρακινούμενοι και από Ορθόδοξους κληρικούς, οι οποίοι υποδαύλιζαν το κλίμα. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η αντίσταση των Ελλήνων ήταν μηδαμινή. Υπήρξαν μόνο κάποια επαναστατικά κινήματα στον Μορέα, μετά τη μάχη της Πελαγονίας το 1259.

Ο ίδιος μελετητής (2000: 11-13) αναφέρεται στις τάξεις της ελληνικής κοινωνίας της φραγκοκρατούμενης νότιας Ελλάδας. Οι «άρχοντες» ήταν Έλληνες ευγενείς, ενταγμένοι στα κατώτερα στρώματα της φραγκικής φεουδαρχικής κοινωνίας, με δική τους γη, με ή χωρίς φεουδαλικές υποχρεώσεις. Τους είχαν δοθεί κάποια προνόμια από τους Φράγκους, όχι, όμως, τα ίδια σε όλους. Η δεύτερη και πολυπληθέστερη τάξη ήταν οι «πάροικοι».

³⁰ Σημαντική συνεισφορά στη μελέτη του «ελληνικού» τμήματος του *Χρονικού* συνιστά η δίγλωσση έκδοση στα καταλανικά και τα ελληνικά (εισαγωγή-πρωτότυπο κείμενο-μετάφραση-σχολιασμός) από τον Kioridis με τη συνεργασία των Ferrer, Pomer και Redondo (2016).

³¹ Λεπτομέρειες για το ιστορικό πλαίσιο της εποχής δίνει ο Egea (1996: XV-XXVII). Με την Δ' Σταυροφορία και τους Φράγκους στην Ελλάδα ασχολείται στις σελ. XXVII-XXIX. Για τις ετερόκλητες συμμαχίες μεταξύ Φράγκων και Ελλήνων βλ. τα όσα επισημαίνει ο Ροχόντζης (1982: 345), ο οποίος σημειώνει πως κατά τη μάχη της Καστοριάς το 1259 ο Γουλιέλμος έρχεται συνοδευόμενος από Φράγκους αλλά και Έλληνες.

Αυτοί ζούσαν μία άθλια ζωή με ελάχιστα δικαιώματα. Υπήρχαν, τέλος, και λίγοι «ελεύθεροι» που ζούσαν στην πόλη κι ασχολούνταν με το εμπόριο. Στην ουσία δεν υπήρχε καμία προσέγγιση μεταξύ Φράγκων φεουδαρχών και Ελλήνων αρχόντων. Μόνος συνδεδειγμένος τους κρίκος ήταν οι «γασμούλοι».

Για εχθρική συμπεριφορά και έλλειψη εμπιστοσύνης των Φράγκων απέναντι στους ντόπιους πληθυσμούς κάνει λόγο η Δοανίδου (1989: 32), η οποία παρατηρεί χαρακτηριστικά πως οι Φράγκοι ηγεμόνες αποκαλούσαν περιφρονητικά τους ντόπιους «ιθαγενείς», ενώ απέφευγαν τους μικτούς γάμους και την παροχή τίτλων σε Έλληνες πλην αυτού του νοταρίου.

Η ίδια ερευνήτρια (1989: 20-21, 29, 36, 38-39, 44, 48, 64, 70-71, 78) σημειώνει πως η κατάκτηση της Πελοποννήσου έγινε χωρίς αντίσταση ή και με ένθερμη υποδοχή από την πλευρά των γηγενών. Από την αρχή κιόλας οι Φράγκοι διαβεβαιώνουν ότι θα σεβαστούν τα θρησκευτικά δικαιώματα και την ιδιοκτησία των ντόπιων και προβαίνουν στην υπογραφή συνθήκης αλλά και τη σύνταξη ειδικού κτηματολογίου που, μεταξύ των άλλων, αφορούσε στη διανομή και καταγραφή των «προνοιών» για τους Έλληνες. Τα δύο δόγματα συνυπάρχουν, ενώ συχνά οι ντόπιοι βοηθούν τους Φράγκους στις κατακτήσεις τους. Σημαντικό, βέβαια, ρόλο παίζει και η σύνεση και η διπλωματική ευστροφία των Φράγκων ηγεμόνων. Με τον καιρό, όμως, οι μεν Φράγκοι φοβούνται μήπως οι Έλληνες του Μορέως επαναστατήσουν, το δε μίσος των Ελλήνων αυξάνει όπως και η αμοιβαία εχθρότητα και ο φανατισμός. Η δυσαρέσκεια των ντόπιων κορυφώνεται με την έλευση των Ανζού.

Κατά τον Egea (1996: XXIV, XXXII), υπήρχε έλλειψη εμπιστοσύνης των Φράγκων απέναντι στους Έλληνες εξαιτίας των επαναστάσεών τους αλλά και εχθρότητα από την πλευρά των Ελλήνων εξαιτίας της εμμονής των Φράγκων για πλουτισμό. Δεν πρέπει να λησμονούμε πως οι κατακτητές δεν ήταν μόνο μέλη ευγενών οικογενειών αλλά και φτωχοί καβαλάριοι από τη Φραγκία, τη Βουργουνδία και την Καμπανία που έρχονταν στον Μορέα για διασκέδαση, αποφυγή τιμωρίας για διαπραχθέντα εγκλήματα, εξεύρεση πόρων για πληρωμή των χρεών τους και τυχοδιωκτισμό. Συχνά υπάρχει και μεταξύ των δυτικών ίντριγκα, και, μάλιστα, με την ανοχή του Πάπα.

Ο Schmitt (1904: li), από την πλευρά του, σημειώνει πως υπήρχε συνύπαρξη των δύο λαών χάρη στη φαινομενική προθυμία των Ελλήνων να υποταγούν στον ζυγό του φεουδαρχισμού και χάρη στην άσκηση της εξουσίας εκ μέρους των Φράγκων με τη μέγιστη διακριτική ευχέρεια σεβασμού των αστικών και θρησκευτικών ελευθεριών των Ελλήνων. Στη συμβιβαστική πολιτική των Φράγκων σε θέματα θρησκείας, ιδιοκτησίας και φορολογίας αναφέρεται και η Ντούρου Ηλιοπούλου (2000: 18, 28).

Κατά την Sansaridou Hendrickx (2012: 104-105), η κατάσταση ήταν περίπλοκη. Ο Μορέας ήταν ένας μικρόκοσμος συγκρουόμενων συμφερόντων, σχέσεων εξουσίας και συλλογικών συναισθημάτων μίσους και αυτονομισμού που συνυπήρχαν με τη βούληση για πολιτιστική ένταξη και κοινωνική συμβίωση. Σημαντικό ρόλο στην υποδαύλιση των πολιτικών και πολιτιστικών διαφορών μεταξύ των χριστιανικών ομάδων έπαιζαν η Καθολική και η Ορθόδοξη Εκκλησία. Υπάρχει ένα σαφές χάσμα μεταξύ των λέξεων «εμάς» και «αυτών», που συμβάλλει στην ανάπτυξη του εθνοκεντρισμού. Πάντως, οι

δεσμοί μεταξύ των ανθρώπων, η ανάπτυξη του επαρχιωτισμού, η προσκόλληση στον γενέθλιο τόπο και η οικοδόμηση συλλογικής ταυτότητας, όπως σημειώνει η Sansaridou Hendrickx, δεν συνεπάγονται απαραίτητως στοιχεία εθνικισμού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τέλος, για τις σχέσεις Φράγκων και ντόπιων στον φραγκοκρατούμενο Μορέα παρουσιάζουν όσα σημειώνει η Πιενα (1991: 171-180, 189). Η ερευνήτρια αναφέρεται στη σχέση κυριαρχίας-υποταγής, αντίστασης-συνεργασίας και παρατηρεί πως υπάρχει μία σαφής αντίθεση ανάμεσα στο «εμείς» και στο «αυτοί», ενώ οι ντόπιοι υιοθετούν ποικιλία συμπεριφορών και στάσεων απέναντι στους «ξένους»: απόρριψη, περιστασιακή γνωριμία χωρίς να αποκλείεται η απόρριψη και, τέλος, βαθύτερη γνωριμία με επιλεκτική υιοθέτηση του «ξένου», σύμφωνα με τους δικούς του κανόνες συμπεριφοράς. Η αντίδραση των κατοίκων του Μορέως, ανάλογα με την κοινωνική τους θέση, αντιπροσωπεύει μία μεγάλη κλίμακα διαφόρων στάσεων που κυμαίνονται από τον τρόπο και τη συνειδητή αντίσταση μέχρι την παθητική διαμαρτυρία και τη μόνιμη συνεργασία. Στη συνέχεια, η Πιενα αναφέρεται με λεπτομέρεια στην ενεργητική και παθητική αντίσταση των ντόπιων απέναντι στους Φράγκους σημειώνοντας πως ήταν μεγαλύτερη η αντίσταση στα οχυρά της ενδοχώρας και πως η αλλαγή από την ενεργητική στην παθητική αντίσταση ή και την αναγνώριση του «ξένου» ως νέας πολιτικής δύναμης είχε τις ρίζες της όχι μόνο στους στρατιωτικούς και στρατηγικούς παράγοντες της κατάκτησης αλλά και στους κοινωνικο-ψυχολογικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων η νέα πολιτική δύναμη ασκούσε την εξουσία. Τελικά, οι άρχοντες του Μορέως, στους οποίους η παθητική αντίσταση ήταν πιο χαρακτηριστική, αναγνωρίζουν την εξουσία του πρίγκιπα με ανταλλάγματα κοινωνικής και οικονομικής φύσεως, ενώ μόνο προς τα τέλη του 13^{ου} αι. έχουμε τις πρώτες εκδηλώσεις μεγαλύτερης αντίστασης στον ξένο κατακτητή (μετά τη μάχη της Πελαγονίας).

Το βέβαιο, πάντως, είναι πως η εικόνα των Ελλήνων στα δύο κείμενα είναι διαφορετική και σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τις στοχεύσεις των συντακτών τους. Όπως σημειώνει η Shawcross (2009: 187), η ιδεολογική θέση του *Χρονικού του Μορέως* επηρεάστηκε βαθύτατα από τις περιπλοκές της μετάδοσης του έργου. Υπάρχουν σημαντικές διαφορές στην εμφάνιση από χειρόγραφο σε χειρόγραφο.

Όσον αφορά στον *H*, υπάρχει ικανή σχετική βιβλιογραφία. Σύμφωνα και πάλι με την Shawcross (2009: 201), ένας κοινός τόπος του *H*, το στερεότυπο του «Έλληνα προδότη», συνδέεται με την κατασκευή της ελληνικής ταυτότητας και εξυπηρετεί τους πολιτικούς σκοπούς του *Χρονικού*. Το στερεότυπο αυτό αναπτύσσεται αποκλειστικά εναντίον των Βυζαντινών της αυτοκρατορικής αυλής στην Κωνσταντινούπολη και εκείνων της Νίκαιας, της Ηπείρου και των Νέων Πατρών. Είναι εμφανής η πόλωση που εκφράζεται ως ένα συλλογικό «εμείς» απέναντι στο αντίστοιχο «αυτοί». Οι δύο συλλογικότητες, Λατίνοι και Έλληνες, εμφανίζονται ως αντίθετες στη φυσική εμφάνιση, στον χαρακτήρα, στη θρησκεία, στη γλώσσα, στον πολιτισμό. Κυριαρχούν τα εθνοτικά στερεότυπα, ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό για τους Λατίνους κι ένα ιδιαίτερα δυσμενές για τους Έλληνες, όπως σημειώνει η ίδια μελετήτρια (2009: 190-192). Από την άλλη, και πάλι κατά την Shawcross (2009: 70), η κολακευτική εικόνα και ο θαυμασμός των δραστηριοτήτων της Βενετίας δείχνει πως ο χρονικογράφος γνώριζε την ιστοριογραφική παράδοση, τη φιλική

προς τη Βενετία, που προερχόταν από το *Conquête de Constantinople* του Geoffroy de Villehardouin (1209).³²

Η Shawcross (2009: 44, 220, 238, 240-241, 246-247) σημειώνει, επίσης, πως η επαφή του συγγραφέα με την εποχή πρέπει να συνέβη πριν το 1320. Ίσως, μάλιστα, το έργο να ήταν μία απάντηση στα γεγονότα του 1325-1326 (φράγκικη αντεπίθεση), με σκοπό να κινητοποιήσει τους κατοίκους. Στον κώδικα H συναντιούνται κατακτητές και κατακτημένοι, με αποτέλεσμα τη διαπραγμάτευση της νέας ταυτότητας. Αυτή η ταυτότητα διακυβεύεται, καθώς το Πριγκιπάτο περνά σε κρίση απειλούμενο από τη βυζαντινή επανάκτηση και τις φιλοδοξίες των Ανδεγαυών.³³ Οι σχέσεις Φράγκων και ντόπιων γίνονται διφορούμενες και περνούν κρίση, το κύρος των Βιλλεαρδουίνων πλήττεται. Ο κώδικας H παρακολουθεί μια κοινωνία σε πτώση και αποδοκιμάζει το πέρασμα της εξουσίας στους Ανδεγαυούς. Παραμένει εχθρικός προς τους βυζαντινούς και τα καταλανικά σχέδια, πάντα, όμως, συνεχίζει να υιοθετεί μία πιο συμφιλιωτική στάση απέναντι στον ντόπιο ελληνικό πληθυσμό. Το κείμενο H συνιστά το ειδύλλιο μιας χαμένης εποχής, καταλήγει η Shawcross.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ακόμη οι σχετικές απόψεις του Egea (1996: XL, XLIV, XLV). Ο εν λόγω μελετητής σημειώνει πως ο κώδικας H αποτελεί, ουσιαστικά, *gesta* των Βιλλεαρδουίνων, δηλαδή «άσμα εξύμνησης των ηρωικών κατορθωμάτων» των συγκεκριμένων ηγεμόνων από έναν συγγραφέα που έγραψε στην ελληνική, γιατί ακριβώς ήθελε να τον κατανοούν οι ντόπιοι και να πετύχει ευκολότερα τον παραπάνω στόχο του. Το έργο έχει λογοτεχνική στόχευση αλλά κυρίως πρακτικούς σκοπούς. Ο συγγραφέας διαπνέεται από πατριωτικά μωραίτικα αισθήματα και στοχεύει στη δικαιολόγηση των πράξεων των κατακτητών, παρουσιάζοντας ως θετικούς και ευγενείς, ακόμη και τους δευτεραγωνιστές, και διαστρέφοντας συχνά σκοπίμως την ιστορική αλήθεια. Φαίνεται πως υμνεί το υψηλό πολιτικό καθήκον που, κατά τη γνώμη του, επιτελούν οι Σταυροφόροι και ως Φράγκος τρίτης γενιάς τούς θυμάται με νοσταλγία. Η απόσταση από την αλήθεια είναι τέτοια που ο Egea αναρωτιέται αν ο χρονικογράφος του H πίστευε αυτά που έγραφε ή αδιαφορούσε για την αλήθεια, προκειμένου να εξυπηρετήσει τους πάτρωνές του. Πάντως, όπως ο ίδιος σημειώνει, η στάση του απέναντι στη Βενετία είναι σεβαστική και διακριτική, ενώ και απέναντι στην Εκκλησία τηρεί μία απόσταση ασφαλείας και σεβασμού.

Από την πλευρά του ο Schmitt (1904: xl-xli) σημειώνει πως η στάση του συγγραφέα του H εξηγείται από το γεγονός πως ήταν Καθολικός και Φράγκος ως προς το φρόνημα. Στόχος του ήταν να διατηρήσει ζωντανό στις επόμενες γενιές το πνεύμα των προγόνων του.

Η Sansaridou Hendrickx πάλι (2012: 99, 103), αφού σημειώνει αρχικά πως βασικοί στόχοι των *Χρονικών* είναι η θρησκευτική εκπαίδευση, η διέγερση της συλλογικής ιστορικής μνήμης, η προπαγάνδα και η εξιδανίκευση προσώπων, στη συνέχεια αναφέρεται στη στοχοθεσία του H που είναι να ξυπνήσει τα πατριωτικά συναισθήματα

³² Για τη μετάφραση του *Conquête de Constantinople* στα ελληνικά βλ. Αντύπας (2015).

³³ Δηλ. του Οίκου των Αηίου. Για την παρουσία προσώπων του Οίκου αυτού ως ηγετών του Πριγκιπάτου του Μορέως, βλ. Egea (1996: 532-533).

των εξελληνισμένων απογόνων των Φράγκων που κατέκτησαν τον Μορέα. Κι αυτό μέσα σε ένα σαφές ανθελληνικό πνεύμα.

Για το ίδιο θέμα ο Beck (1999: 249, 251) παρατηρεί πως ο συγγραφέας είναι ένθερμος υποστηρικτής των δίκαιων και άδικων πράξεων των Φράγκων. Δείχνει κατανόηση για τη θέση των Ελλήνων, αλλά το πνεύμα που τον διαπνέει είναι σαφώς αντιβυζαντινό. Είναι αντίθετος στην πολιτική και τις απαιτήσεις του αυτοκράτορα της Πόλης. Θέλει να επαναφέρει στη μνήμη το ηρωικό έπος της φραγκικής κατάκτησης. Εξηγεί ιστορικά τα φεουδαρχικά δικαιώματα των συμπατριωτών του και ουσιαστικά τους καλεί να αντισταθούν στην προσπάθεια βυζαντινής επανάκτησης. Άλλωστε, το έργο του προοριζόταν για τους φραγκικούς πολιτιστικούς κύκλους της Πελοποννήσου του β' μισού του 14^{ου} αι., εντός των οποίων ζούσε και ο ίδιος. Αυτή η εξάρτηση, σημειώνει ο Beck, προφανώς και δεν δεσμεύει το αραγονέζικο κείμενο που διαμορφώνεται σε άλλο περιβάλλον και υπό άλλες συνθήκες και στοχεύσεις. Ο κώδικας *Arag.* διατηρεί την αυτονομία του απέναντι στον *H*, παρόλο που ο συντάκτης του πρώτου μάλλον γνώριζε τον δεύτερο.

Ο *Arag.*, λοιπόν, λειτουργεί με διαφορετική λογική από τον *H*. Ο Egea (1996: XXXVI) σημειώνει πως η συγγραφή του *Arag.* ανατέθηκε από τον μέγα μαΐστορα των Οσπιταλαρίων, Heredia, στον Αραγονέζο γραμματέα του Οίκου του το 1377, ημερομηνία πολύ σημαντική, αν σκεφτούμε ότι τότε στο τάγμα αυτό ανατέθηκε από τον Όθωνα του Μπράουνσβαϊγκ-Γκρούμπενχαγκεν η διοίκηση του πριγκιπάτου του Μορέως.³⁴ Κατά τη γνώμη μας, το παραπάνω γεγονός εξηγεί το ενδιαφέρον για τα του Μορέως, χωρίς, όμως, καμία «αποχρέωση» εξύμνησης των Φράγκων, με τους οποίους, άλλωστε, τίποτε δεν συνέδεε τον Heredia. Γι' αυτό, και ο *Arag.* είναι πιο αληθοφανής από τον *H*, άποψη με την οποία συμφωνεί και ο Egea (1996: XLV).

Στο ίδιο πνεύμα η Piieva (1991: 53) σημειώνει πως ο *Arag.* περιέχει αποσπάσματα που λείπουν από το ελληνικό και το γαλλικό κείμενο, όντας ενίοτε πιο ακριβής και πιο εξαντλητικός. Σύμφωνα, δε, με τον Pomer (2016: 136, 146-147) το *Χρονικόν* δημιουργείται, όταν παρακαμάζει το Πριγκιπάτο. Το αραγονέζικο κείμενο δεν βασίζεται σε μία μόνο ελληνική ή γαλλική πηγή αλλά σε ποικίλες, στις οποίες πάντως δεν συμπεριλαμβάνεται ο *H*. Ίσως και αυτό, κατά τη γνώμη μας, να εξηγεί τη στάση του *Arag.* απέναντι στους Έλληνες.

Αντί επιλόγου

Συνοψίζοντας τα όσα εκθέσαμε λεπτομερώς στη συμβολή μας, καταλήγουμε στα εξής: η εικόνα των Ελλήνων (Ρωμαίων και griegos αντίστοιχα στους κώδικες *H* και *Arag.* του *Χρονικού*) σχετίζεται ευθέως με την ταυτότητα των συντακτών τους και τη στόχευση συγγραφής τους.

³⁴ Πρόκειται προφανώς για τον Othon IV του Brunswick-Grubenhagen, πρίγκιπα του Μορέως από το 1376 ως το 1381 σύμφωνα με τον Egea (1996: 533).

Έτσι, ο κώδικας H, γραμμένος από έναν συντάκτη που σίγουρα ένωθε Φράγκος εθνικά και θρησκευτικά, ασχέτως αν είχαν περάσει αρκετές δεκαετίες από τα γεγονότα που εξιστορεί, στοχεύει στην εξύμνηση των Βιλλεαρδουίνων, στη δυσφήμιση των Ρωμαίων της Πόλης, ενώ επιφυλάσσει μία θετική γενικά άποψη για τους ντόπιους Ρωμαίους της Πελοποννήσου. Ο συντάκτης δεν διστάζει να καταφύγει ακόμη και σε αντιβυζαντινούς λιβέλους, προκειμένου να πετύχει τους στόχους του. Διαστρέφει συχνά την ιστορική πραγματικότητα, ταυτίζεται με τους Φράγκους και τελικά καταλήγει να υπηρετεί ένα είδος «στράτευσης», εξυμνώντας τα κατορθώματα των Βιλλεαρδουίνων και αναπολώντας νοσταλγικά και εξιδανικευμένα μία εποχή που είχε πλέον περάσει ανεπιστρεπτή.

Από την άλλη, στο αραγονέζικο κείμενο, τόσο οι λίβελτοι, στους οποίους αναφερθήκαμε, όσο και τα λοιπά χωρία που αποσκοπούν στη δυσφήμιση των griegos απουσιάζουν γενικά. Ο συντάκτης του δεν έχει καμία διάθεση ταύτισης με τους Φράγκους με τους οποίους, άλλωστε, δεν τον συνδέει απολύτως τίποτα. Ακόμη και αν χρησιμοποίησε ως πηγή τον H, ενδιαφέρεται περισσότερο για το στέμμα της Αραγονίας και τη δράση της Καταλανικής Κομπανίας. Αφιερώνει σημαντική έκταση στο έργο του στα θέματα αυτά. Διατηρεί δε γενικά μία ουδέτερη στάση απέναντι στους λοιπούς εμπλεκόμενους στο έργο του, Φράγκους, griegos και άλλους, ενώ είναι πολύ πιο αντικειμενικός και πιστός απέναντι στην ιστορική πραγματικότητα της εποχής που περιγράφει. Σ' αυτό συμβάλλει το γεγονός ότι η συγγραφή του Arag. ολοκληρώνεται λίγα χρόνια μετά τα τελευταία περιγραφόμενα γεγονότα, ενώ και ο αναθέσας τη συγγραφή είχε ήδη υπηρετήσει ως διοικητής του Μορέως για κάποια χρόνια. Η στάση απέναντι στους ντόπιους griegos είναι γενικά θετική.

Ελπίζουμε η παρούσα συμβολή να δώσει το έναυσμα για ευρύτερες συγκριτικές προσεγγίσεις ανάμεσα στα χειρόγραφα, ελληνικά και ξενόγλωσσα, που διασώζουν το *Χρονικόν του Μορέως*.

Βιβλιογραφία

- ΑΔΑΜΑΤΙΟΥ, ΑΔ. (1901), «Τα Χρονικά του Μορέως. Συμβολαί εις την φραγκοβυζαντινήν ιστορίαν και φιλολογίαν», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος*, τ. 6, Αθήνα, 453-675.
- ΑΝΤΥΠΙΑΣ, Κ. (2015), *Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου: Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, 4^η έκδ., Αθήνα [1^η έκδ. 1985].
- BECK, H. G. (1999), *Ιστορία της Βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας*, (μτφ. Νίκη Eideneier), Αθήνα.
- BERG, B. (1985), «The Moreote Expedition of Ferrando of Majorca in the *Aragonese Chronicle of Morea*», *Byzantion* 55, 69-90.

- BUCHON, J. A. (1845), *Recherches historiques sur la Principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, Vol. II, Paris.
- ΔΟΑΝΙΔΟΥ, Σ. (1989), *Το Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1205-1460)*, Αθήνα.
- EGEA, J. M. (1996). *La Crónica de Morea*, en la colección *Nueva Roma*, vol. 2, Madrid.
- JACOBY, D. (1968), «Quelques considérations sur les versions de la “Chronique de Morée”», *Journal des savants* 3, 133-189.
- JEFFREYS, M. J. (1975), «The Chronicle of the Morea: Priority of the Greek Version», *Byzantinische Zeitschrift* 68, 304-350.
- ILIEVA, A. (1991), *Frankish Morea (1205-1262). Socio-cultural Interaction Between the Franks and the Local Population*, Athens.
- ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Π. (1940), *Το χρονικόν του Μορέως: Το ελληνικόν κείμενον κατά τον Κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεων και παραλλαγών εκ του Παρισινού. Εισαγωγή, υποσημειώσεις και επεξεργασία*, Αθήνα.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1987), *Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας*, 5^η έκδ., Θεσσαλονίκη.
- ΚΑΖΔΗΑΝ, Α. (1991) (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York – Oxford.
- KIORIDIS, I. – FERRER, E. – POMER, J.J. – REDONDO, J. (2016), *Ramón Muntaner: la secció grega de la Crònica (Ραμόν Μουντανέρ: το ελληνικό τμήμα του Χρονικού)*, València.
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Μ. (2000), *Φραγκική Πελοπόννησος*, [Σειρά Μεταπτυχιακῶν Σεμιναρίων, 2], Ιωάννινα.
- ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, Π. Δ. (2001), *Η ποίηση του Νέου Ελληνισμού. I. Πρωτοελληνικά κείμενα. II. Κρητική Λογοτεχνία. III. Δημοτικό Τραγούδι: Ανθολογία*, 5^η έκδ., Αθήνα. — (1996), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, 6^η έκδ., Αθήνα.
- MOREL FATIO, AL. (1885), *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea, compilado por comandamiento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia. Chronique de Morée aux XIIIe et XIVE siècles*, Genève.
- ΝΤΟΥΡΟΥ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. (2000), *Οι Βυζαντινοί στο φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας*, [Το Βυζάντιο και οι Ξένοι, 3], Αθήνα.
- NÚÑEZ ESTEBAN, G. (2015), *La Crónica de Morea: versión castellana del texto medieval griego y estudio preliminar*, Madrid [Tesis doctoral]. Διαθέσιμο σε: <https://eprints.ucm.es/id/eprint/53085/1/5309866137.pdf>. (Ημερομηνία πρόσβασης: 13/01/2022).
- PAGE, G. (2015). «Literature in Frankish Morea», en N. Tsougarakis – P. Lock (eds.), *A Companion to Latin Greece*, Leiden-Boston, 288-325.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Λ. (2003), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα.
- POMER, J. J. (2016), «Les fonts grega i francesa de la versió aragonesa de la *Crónica de Morea*», en J. J. Pomer – J. Redondo (edd.), *La traducció (in)directa dels clàssics a les literatures hispàniques, entre més*, Amsterdam, 135-149.
- RODD, R. (1907), *The Princes of Achaia and the Chronicles of Morea. A Study of Greece in the Middle Ages*, Vol. II, London.
- ΡΟΧΟΝΤΖΗΣ, ΦΡ. (1982), «Η αναβίωση του Ελληνισμού και η παρακμή της Φραγκοκρατίας: μάχη της Καστοριάς (1259 μ. Χ)», *Μακεδονικά* 22, 340-357.

- SANSARIDOU HENDRICKX, Th. (2012), «Three ‘Popular’ Late-Byzantine Chronicles: An Assessment of their Value and Veracity», *Journal of Early Christian History* 2, 97-116.
- SCHMITT, J. (1904), *The Chronicle of Morea. Το Χρονικόν του Μορέως. A History in Political Verse, Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century*, London.
- SHAWCROSS, T. (2009), *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*, New York.